

ОБРАЗИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ В ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ 1950-их– ПОЧАТКУ 1970-их РОКІВ

Своєрідна історіографічна ситуація, що склалась в радянській історичній науці у період хрущовської “відлиги” та тимчасового посилення республіканських владних еліт у перші роки урядування Леоніда Брежнєва (“період диктатури секретарів обкомів”), вже зацікавила істориків історіографії. Ця тема привернула увагу деяких істориків Заходу ще починаючи з 1960-их років¹; її частково торкаються в студіях з історії радянської історіографії й сучасні російські дослідники². У західній та російській літературі проаналізовано характер та сутність нових історіографічних тенденцій в історичній науці СРСР у зазначений час. Серед іншого відзначено, що однією з провідних новацій в працях радянських істориків неросійських національностей була помірна дерусифікація та ренаціоналізація. Йдеться про не властиве сталінським часам акцентування національної самобутності та відхід від абсолютизації російського чинника в історії неросійських народів. Натомість випадок України, де “зміна віх” була досить виразною, є все ще малодослідженим. Синтетичними³, також проблемними⁴ та персоналійними⁵ історіографічними студіями західних та сучасних українських істориків лише започатковано вивчення українського історіографічного “мікроренесансу” – окреслено (переважно, уможливлено) деякі його причини (передусім, пом’якшення політичного клімату в Радянському Союзі), названо окремі прояви (насамперед, розширення проблематики і напрямків досліджень, інституційні зміни, виокремлення в історичній науці УРСР національно орієнтованого “ревізійністського” (інші терміни – “реабілітаційного”, “недирективного”, “фрондистського”) напрямку), простежено вплив нових тенденцій на індивідуальні долі та способи поведінки окремих українських істориків. Такий же сегмент української радянської історичної науки, який в значній мірі був охоплений новачками, як вивчення історії української історіографії, серйозно розглянуто тільки в працях Ірини Колесник⁶. Знаний історіограф проаналізувала організаційний, методологічний та концептуальний виміри історіографічних студій у післявоєнній УРСР і дійшла висновку про ідейно–організаційне оформлення української історіографії як спеціальної дисципліни у 1950 – 1970-ті роки⁷. Натомість відкритими залишаються питання про причини активізації студій над українською історіографічною думкою у середині 1950 – на початку 1970-их років та їх відносного згортання у пізньорадянський період. Не з’ясовано причини, характер та результати реабілітації (як поновлення доброго імені, наукової і громадської репутації) проскрибованих або замовчуваних в сталінські часи українських істориків. Потребує докладного аналізу взаємозв’язок між офіційними образами української історіографії та ревізійністською історіографічною думкою того часу, між концепціями української історіографії та історії України. Розв’язанню цих питань і присвячено дане дослідження.

При його проведенні спираємося на розуміння історії історичної науки як окремої наукової дисципліни, яка здійснює рефлексію і над інтелектуальною, і над соціальною

історією історичної науки. Саме в такому розумінні у цій студії вживаються синонімічні поняття “історія історичної науки”, “історія історіографії”, “історія історіографічної традиції”.

Розглядаючи історію радянської історіографії в період середини 1950 – початку 1970-их років, виходимо з методологічної ідеї про наявність не тільки змістовних відмінностей, а й більш зримого критерію розмежування існуючих тоді офіційної та ревізійністської історичної, в т.ч. історіографічної, думки – видів наукових історичних текстів, в яких оприлюднено ті чи інші наукові концепти. За цією ознакою всі опубліковані тоді історичні тексти можна умовно поділити на два розряди. До першого відносимо ті, які відображали офіційно затверджену, найбільш “правильну” і панівну точку зору. Це, по-перше, тексти політичного походження – партійно-державні документи, твори “класиків”; по-друге, колективні праці – енциклопедії, колективні синтети і монографії, збірники; по-третє, індивідуальні монографії і дисертації. Інші тексти – публікації в спеціальних історичних журналах, серійних виданнях наукових і науково-освітніх установ – були засобом тиражування не тільки офіційних поглядів, а й інколи представлення тих історичних концепцій та ідей, які підважували, а подекуди й суперечили офіційним візіям.

Звичайно, такі шаблі існування наукових концепцій в історичних наративах часів радянської історичної науки можна окреслити тільки з застереженнями. Інколи альтернативні по-суті праці з суб’єктивних причин (уміла “гра” авторів з цензурою, недогляд цензорів) або через непевність політичної кон’юнктури друкувались відразу у вигляді монографій (так, приміром, сталося з книгами Федора Шевченка “Політичні та економічні зв’язки України з Росією в середині XVII ст.” (1959) та Михайла Марченка “Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) (1959)). Однак про їх приналежність до текстів ревізійністського гатунку свідчить те, що такі дослідження незабаром після їх публікації, як правило, потрапляли під ідеологічний обстріл⁸, оскільки загрожували монополю існуючим істинам.

Для історичної науки і, зокрема, історіографічних схем, особливо важливим індикатором офіційних інтерпретацій були колективні проекти. В 1950-ті, а, особливо, в 1960 – 1970-ті роки урядова політика “на історичному фронті” заохочувала написання саме колективних багатотомних синтезів та енциклопедій. Головною метою таких видань було закріпити “правильну” ідеологічну лінію, утвердити і поглибити офіційне бачення історичних подій, представити історичний процес з “презумпцією авторитетності”, витворити один загальний і тотальний образ історії, своєрідну, за словами Г.Грабовича, “ікону історії”⁹. Їх підготовка, крім того, дозволяла суворіше контролювати текст.

Причини “мікроренесансу” в царині досліджень української історіографічної традиції

Розглядаючи питання про чинники активізації студій на ділянці історії української історіографії, слід взяти до уваги передусім політичні та соціокультурні умови, на тлі яких розвивалася історична наука в Радянській Україні в перші два післясталінські десятиріччя. Однією з таких визначальних обставин була корекція політики союзного керівництва щодо історичної науки в напрямку відновлення балансу між

російськоцентричним офіційним баченням історії і етноцентризмом історіографій неросійських республік, в т.ч. УРСР¹⁰. Така трансформація розглядалась в контексті подолання негативного впливу “культу особи” Й. Сталіна на історичну науку. Ще на поч. 1950-их років спільними зусиллями влади та наближених до неї істориків утвердилась російськоцентрична схема української історії, закріплена в “Тезах про 300-річчя возз’єднання України з Росією” (1954), які стали на довгі роки “символом віри” для української гуманітаристики¹¹. З іншого боку, у цьому директивному для радянських істориків документі містилися виразні натяки на історичну самотність українського народу – було декларовано прогресивну роль Запорізької Січі в його історичній долі¹², сказано про процес складання “української державності” в ході “народно-визвольної війни 1648 – 1654 рр.”¹³, вказувалось на “політику жорстокого національно-колоніального гноблення неруських народів”, яку проводив царизм, що в Україні втілювалась в “ліквідацію місцевого самоврядування, люте придушення національно-визвольного руху, присікання прагнення до створення української державності, [...] насильницьку політику русифікації, перешкоджання розвитку української мови і культури”¹⁴. Важливою в сенсі часткового “відросійщення” української історії була також ідея про здійснення в 1917 році “при братерській допомозі російського народу споконвічної мрії українського народу – створення дійсно вільної, суверенної національної держави, яка зайняла визначне місце в сім’ї радянських республік”¹⁵. Таким чином, схемою “Тез” було усунуто крайнощі в тлумаченні позитивної ролі Росії в історії українського народу, дозволено критикувати “реакційні” цілі та методи, до яких вдавався російський царизм.

Для істориків України, зокрема й істориків української історіографії, важливою підставою для поглиблення саме українознавчих студій була стаття, опублікована в провідному історичному журналі СРСР “Вопросы истории” у 1955 р. (№5) під назвою “За глибоке наукове вивчення історії українського народу”¹⁶. Поряд з іншими “порадами”, які давались історикам України, була й така: “[...] слід уважно вивчити всю спадщину, отриману радянськими істориками. Українські історики [...] не повинні ігнорувати праці таких істориків-професіоналів, як Костомаров, Максимович, Антонович, Лазаревський, Багалій, О. Єфименко, які залишили дослідження з історії українських земель під владою Литви і Польщі, з історії українського селянства, козацтва та низки інших питань. Зібраний та систематизований ними фактичний матеріал багато в чому не застарів до цих пір. Показуючи неприйнятність загальноісторичних концепцій і методології цих істориків, слід виявляти цінний вклад, внесений ними в дослідження конкретних проблем, розкривати методичку та джерелознавчу базу їхніх досліджень”. Ішлося також про те, що “назріла необхідність опрацювати історію радянської історичної науки на Україні, показати, як в боротьбі проти буржуазно-націоналістичних теорій, а також проти спрощених та вульгаризаторських поглядів складалась українська марксистська історіографія”¹⁷. Відомо, що в Україні дуже уважно поставились до “рекомендацій” цієї статті¹⁸.

Ще більш сприятливою для поглиблення українсько-орієнтованих за тональністю тенденцій в історичній науці Радянської України була політична ситуація в часи перебування біля керма влади у республіці Петра Шелеста. Погоджуємося з оцінками сучасними авторами його політичного курсу як спрямованого на відстоювання

інтересів України в протистоянні з московським центром і базованого на “своєрідній подвійній лояльності – загальносоюзній і республіканській, постійному маневруванні між двома політичними дискурсами – централізаторським і антицентралізаторським”¹⁹. Шелестівська обмежена “українізація” знаходила свій вияв і в підтримці ним низки проєктів і починань, пов’язаних з дослідженням і популяризацією української минувшини. Особливе зацікавлення першого секретаря ЦК КПУ, який вважав себе вихідцем з козацького роду, викликала козацька тематика²⁰. На сьогодні немає твердих підстав судити, був чи не був такий курс саме свідомим прагненням легітимізувати особливий статус України. В контексті проблеми нашої розвідки важливо, що така лінія вищого політичного керівництва УРСР об’єктивно сприяла вивченню і популяризації “своєї” історіографічної традиції як складника самобутньої традиції історичної.

Вірогідно, що виступаючи з позицій хоча й “українського”, але “радянського” патріотизму, владна верхівка Радянської України була зацікавлена у “радянській” видатних представників української інтелігенції, в т.ч. й істориків, революційної і післяреволюційної доби – приписуванні їм свідомого толерування комуністичного режиму. Це, у свою чергу, як покажемо на конкретних прикладах далі, прискорювало повернення в наукову літературу імен тих проскрибованих чи забутих істориків, до яких цей прийом можна було використати.

Помітним фактором гуманітарної політики режиму в Україні було покращення, хоча й вельми відносне, умов для наукової творчості. Для професійних істориків важливим було, насамперед, певне пом’якшення цензури²¹ та політика заохочування дискусій в гуманітарних, в т.ч. історичній, науках²² (які, звичайно, проводились у визначених “згори” межах і тому були, за висловом одного російського історика, “вбитою душею науки”²³).

Безперечно, що жодні сприятливі умови для розвитку історичних досліджень в Україні не дали б практичного результату, коли б не збереження вцілілого під час сталінських чисток 1930 – 1940-их років небагаточисельного середовища “органічно” українських істориків, які виявились чутливими до підвищення статусу національної історії. Недарма помітними фігурами українського історіографічного “мікроренесансу” були визначні представники старшого покоління українських вчених-істориків – Іван Крип’якевич, Михайло Марченко, Андрій Ковалівський. Їхніми однодумцями стала нова генерація дослідників, ключові постаті якої були прямо чи частіше ідейно пов’язані з рухом “шестидесятників” – Михайло Брайчевський, Федір Шевченко, Олена Апанович, Олена Компан, Ярослав Дзира та ін. Припинення фізичних репресій, вільніші умови для наукової праці, сигнали про настрої влади стимулювали більшу розкутість професійної поведінки істориків в Радянському Союзі і, зокрема, в Україні. Дуже точно і влучно психологічний стан тогочасних радянських істориків передав у своїх спогадах знаний російський медієвіст Арон Гуревич: “При Сталіні історики і боялись, і мовчали, при Хрущові – і боялись, і сміялись”²⁴.

Піднесенню статусу національної історії сприяло й удосконалення методів організації та комунікації в історичній науці УРСР в зазначений час. В кінці 1950-их – середині 1960-их років було створено Координаційну комісію з історії, згодом Наукові ради з історичних наук, започатковано низку конференцій та симпозіумів, першого професійного історичного часопису – “Українського історичного журналу” та серійних

наукових історичних видань (“З історії західноукраїнських земель”, “Історичні джерела та їх використання”, “Середні віки на Україні”, “Київська старовина”, “Український історико-географічний збірник”). Для розвитку історіографічних досліджень в Україні важливе значення мало заснування в 1960-их роках інституцій з відповідної проблеми – утворення відділу історіографії та джерелознавства в Інституті історії АН УРСР (1963), кафедр історіографічного профілю у вищих школах, Наукової ради з історії історичної науки при Секції суспільних наук АН УРСР (1964)²⁵. Історики історіографії в УРСР впродовж 1968 – 1973 років мали й спеціалізоване видання – щорічник “Історіографічні дослідження в Українській РСР”.

Тісна залежність історичних досліджень в Радянському Союзі від політичної кон’юнктури виявлялась в тиску на історичну науку і міжнародного фактора, при тому в курйозний, якщо виходити з мірок “нормальної” науки, спосіб. Ідеться про відзначення світовою академічною спільнотою ювілеїв визначних діячів української науки та культури, що мали міжнародний розголос і змушували партійних та наукових функціонерів реагувати на ці святкування. Так, в 1967р. під егідою ЮНЕСКО святкувалось 150-річчя від дня народження Миколи Костомарова, що не могло бути не поміченим владою, і посприяло утвердженню прихильних оцінок історика саме в 1967р.²⁶. Відзначення також на рівні ЮНЕСКО в 1971р. столітнього ювілею Агатангела Кримського активізувало студії над його діяльністю²⁷. Змушена була реагувати радянська історична наука і на святкування в 1966р. українцями вільного світу сторіччя від народження Михайла Грушевського. Цю подію, як покажемо у нашій розвідці докладніше далі, було використано як привід для обмеженої реабілітації офіційно підданого остракізму сеньйора українських істориків.

Ті чинники посилення інтересу до студій з історії української історіографії, які на перший погляд здаються когнітивними, насправді були пов’язані зі зміною політичних обставин. Зокрема, підвищення наукових стандартів історіописання, що було одним з імперативів радянської історіографії починаючи з середини 1950-их років, розглядалось як логічне продовження офіційної лінії на подолання негативного впливу “культу особи” Й. Сталіна на історичну науку²⁸. Серед таких називались не тільки хибне висвітлення історичних подій, але й сама методологія історичних досліджень сталінських часів – панування “догматизму”, “схематизму”, “цитатництва”, “підбір фактів для ілюстрації раз і назавжди встановлених тверджень і положень” тощо²⁹. Звичайно, що такі риси наукової продукції істориків СРСР не були викорінені і з настанням хрущовської “відлиги”, проте саме їх визнання виводило історичну науку в Радянському Союзі на якісно інший рівень. Курс на підвищення якості наукових досліджень став одним з імпульсів розвитку з кінця 1950-их років таких не потрібних і напівзаборонених у сталінські часи ділянок історичної науки, як джерелознавство, спеціальні історичні дисципліни, і в тому числі історія історичної науки. Наприклад, в “Рекомендація” однієї з найбільш знакових подій в тодішній радянській історичній науці – Всесоюзної наради з питання про заходи для покращення підготовки науково-педагогічних кадрів з історичних наук (грудень 1962 р.) – ішлося про “забезпечення розвитку історіографії (історії історичної науки), що є надзвичайно важливою умовою підвищення рівня наукових досліджень в галузі історії”³⁰.

Когнітивним за сутністю, але прямо зумовленими охарактеризованим вище санкціонованим “згори” національним розкріпаченням офіційного образу українського минулого, був такий чинник студіювання української історіографії, як перетлумачення власне історії України в напрямку посилення її національних акцентів, яке вважається головною ознакою ревізійністського напрямку в історичній науці УРСР перших двох післясталінських десятиліть³¹. Вона створювала можливості реінтерпретації й творчої спадщини українських істориків, яку можна було піднести в контексті трактованих по-новому історичних проблем. Зокрема, як покажемо далі, досить очевидно ця залежність виявилась в новому погляді на тих істориків, які внесли вагомий вклад у дослідження офіційно толерованої у середині 1950 – на початку 1970-их років теми українського козацтва³². Зрозуміло, що найбільше вип’ячувались в творчості істориків минулого традиційно актуальні для радянської історіографії сюжети – “віковичної дружби з російським народом”, “позитивного впливу возз’єднання України з Росією”, “гострих класових антагонізмів” в дожовтневий період тощо.

Істотна причина продуктивності українських істориків у середині 1950-их – 1980-их роках полягала у стабільності базових історичних конструктів схеми історії України, сформульованої в середині 1950-их років. Така сталість давала твердо визначені ідеологічні константи і тим самим уможлиблювала більш-менш спокійні умови праці істориків, які досліджували українські сюжети.

Отже, іманентною рисою історичних досліджень в УРСР була їх заангажованість адміністративно-ідеологічними факторами. Тому активізація досліджень на ниві української історіографічної традиції була прямо чи опосередковано пов’язана з лібералізацією політичного клімату й новою історичною політикою правлячого режиму, чим скористалися українські професійні історики, передусім ті, що мислили національними категоріями.

Давно усталена і збережена недоторканою субординація історичної науки та партійно-державного курсу зумовила і крах історіографічного “мікроренесансу” в Радянській Україні з настанням в 1972 – 1973 роках в УРСР ідеологічної реакції. Швидка русифікація української науки і культури, реанімація в українській історичній науці імперської схеми історії України в її “чистому” вигляді, позбавленому “національних” нашарувань хрущовської та шелестівської “відлиг”, посилення “боротьби” проти “українського буржуазного націоналізму”, репресії і утиски проти видатних діячів історіографічного “мікрівідродження” привели до його згортання, в т.ч. припинення активних студій з історії української історіографії. Разом з іншими серійними виданнями кінця 1950 – початку 1970-их років було закрито “Історіографічні дослідження в Українській РСР”, в Інституті історії АН УРСР замість відділу історіографії та джерелознавства створено відділ спеціальних історичних дисциплін³³. Припинилося видання праць монографічного характеру про визначних українських істориків – до початку змін в історичній науці СРСР в середині 1980-их років було опубліковано фактично лише дві спеціальні монографії такої тематики – книга Казимира Гурницького про А. Кримського (1980)³⁴ (яка фактично була другим, доповненим і переробленим виданням його праці про А. Кримського, що побачила світ у 1971р.³⁵) та Юрія Пінчука про М. Костомарова (1984)³⁶ (сама поява студії Ю. Пінчука розглядалась тоді як своєрідна аномалія³⁷). Було надовго зупинено вивчення кращих

здобутків української історіографії, реабілітацію української історіографічної традиції, навіть заборонено сам термін “українська історіографія”.

Політичній кон'юктурі того часу відповідала єдина загальна схема української “дожовтневої” історіографії, викладена в брошурі Леоніда Коваленка “Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції” (1983)³⁸. І. Колесник цілком слушно назвала історіографічну конструкцію останньої такою, що мала “підкреслено офіційний характер”, хоча навіть і така схема для доби тотальної русифікації була своєрідним парадоксом³⁹.

Цікаво в руслі вищезазначеного, що українською номенклатурою політика табу на українську історіографію виправдовувалась цілком “по-науковому”: у своєму щоденнику, веденому у важкі для нього дні 1973р., Ф. Шевченко занотував пояснення головного погромника української гуманітаристики в 1970-их роках ідеологічного “шефа” ЦК КПУ Валентина Маланчука з приводу закриття відділу історіографії та джерелознавства в Інституті історії АН УРСР: “[...] при наявності кваліфікованих співробітників такий відділ не потрібний. Вони (співроб[ітники]) мають розбиратися в історіографії” (запис від 6 червня 1973р.)⁴⁰.

Таким чином, разом з девальвацією наукового статусу національної історії фактичне табу було накладене й на українську історіографічну традицію.

Офіційний образ історії української історіографії

Офіційний образ розвитку української історіографії не мав по-перше, завершеного, по-друге, сталого характеру – радянські історики не спромоглися створити синтетичну працю, яка б розкривала генезу української історичної науки від найдавніших часів до другої половини ХХст. включно. Панівне тлумачення українського історіографічного процесу втілене у кількох працях, написаних в різний час і присвячених різним періодам. З іншого боку, образ українського історіографічного процесу, який можна окреслити, як офіційний, нехай мав лише контури, але все ж охоплював всі періоди розвитку української історіографії. Його формулюванням займалися майже виключно українські радянські історики.

Узагальнюючу модель української історіографії дожовтневого періоду розкрито лише епізодично в написаних українськими науковцями І. Бойком, В. Дядиченком, Л. Коваленком розділах, присвячених відповідним періодам, перших трьох томів “Очерков истории исторической науки в СССР” (1955, 1960, 1963)⁴¹, курсах лекцій Л. Коваленка про українську історіографію ХІХст. (1964)⁴², В. Астахова про російську історіографію від найдавніших часів до кінця ХІХст. (1965)⁴³, колективу російських істориків про “історіографію історії СРСР з найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції” (1961, 2-е вид. – 1971)⁴⁴. У колективних синтезах⁴⁵ та концептуальних статтях українських істориків, поміщених в ідеологічних та наукових офіціозах (журнали “Комуніст України”, “Вопросы истории”, “Український історичний журнал”)⁴⁶, подається інтерпретація проблем історичної науки в Україні в радянський період, “нерадянські” сегменти української історіографії охарактеризовано тут лише побіжно і в контексті опозиції до “української радянської історіографії”. (4 і 5 томи “Очерков истории исторической науки в СССР”, що побачили світ відповідно у 1966 і

1985 роках, взагалі оминають проблему, висвітлюючи фактично розвиток російської історичної науки в СРСР).

Прикметною рисою офіційної візії української історіографії була ідея несамобутності, вторинності української історичної думки, а натомість її залежності від позитивного впливу російських суспільно-політичних реалій та російської “прогресивної” думки. Такий погляд закріплювався вже самою термінологічною плутаниною: поряд з більш адекватними термінами “українська історіографія”, “українська радянська історіографія”, “українська радянська історична наука” вживалися невиразні “історіографія України”, “історіографія Української РСР”, що камуфлювали фактичне заперечення самостійності українського історіографічного процесу. Проте вже саме їх співіснування, яке зникло після 1972–1973 років⁴⁷, свідчить про певну “націоналізацію” офіційного образу української історіографії. Наприклад, навіть у першому томі “Очерков истории исторической науки в СССР”, що побачив світ ще тільки на початку хрущовської “відлиги” – у 1955р., можемо побачити разом з використанням (зокрема, у назвах підрозділів) терміну “історіографія України”⁴⁸, у самому тексті термін “українська історіографія”⁴⁹.

Найбільш прямо і недвозначно про “благотворний” вплив “старшого” брата йдеться знову ж таки в “Очерках истории исторической науки в СССР”. В розділі першого тому, присвяченому “історіографії України” XVIIIст., стверджується, що “важке становище українського народу на Правобережній Україні під владою шляхетсько-магнатської держави затримувало розвиток української культури та історичних знань зокрема”. Натомість “[...] значні зрушення прослідковуються в історіографії на Лівобережній Україні, що знаходилась в межах Росії, де вона розвивалась у тісній взаємодії з культурою російського народу та його передових представників”⁵⁰. У розділі про “історіографію України” першої половини XIXст. йдеться про “різке посилення впливу російської суспільно-політичної думки на розвиток історіографії народів СРСР” у цей час, “якнайтісніший зв’язок розвитку історичної думки російського і українського народів”⁵¹. Сам розділ починається з аналізу творчості не українських істориків, а російських суспільно-політичних діячів, що, мовляв, позитивно вплинули на українську історіографію – Олександра Радіщева, Кіндрата Рилєєва та інших “декабристів”, “передового історика 20–30-их років XIXст.” Олександра Пушкіна⁵². Наголошено на позитивному впливі на українську науку другої половини XIXст. “революціонерів-демократів” Миколи Добролюбова і Миколи Чернишевського⁵³. В “Очерках” докладно висвітлена роль для розвитку історичної думки в Україні праць Володимира Леніна, “які давали партії пролетаріату могутню ідейну зброю для боротьби з буржуазними збоченнями історії України”⁵⁴. “Значним явищем в марксистській історичній літературі про Україну” названо роботи реабілітованого в хрущовські часи “російського історика-марксиста” Михайла Покровського⁵⁵.

Найвиразнішою ознакою офіційного тлумачення історії української історіографії було узгодження характеристик українського історіографічного процесу з існуючими офіційними загальноісторичними концепціями, в т.ч. і насамперед з офіційною версією української історії. Така залежність позначилась, зокрема, на періодизації історії української історичної науки, яка, як і історія історичної науки інших народів СРСР,

поділялась на два великі етапи – “дожовтневий” та “післяжовтневий”(чи ”радянський”). В основі поділу на періоди дожовтневої української історіографії лежав “формаційний” принцип. Таким чином виділялась українська історіографія “епохи феодалізму” (до сер.ХІХст.) та “епохи капіталізму” (др.пол.ХІХ – поч.ХХст.).

Процес розвитку історичної думки українського народу починався з часу його виникнення – за радянською схемою історії України це були ХІV–ХVст.⁵⁶. Це саме стосувалось й російської та білоруської історіографії⁵⁷, однак у синтезі В. Астахова не тільки всі історичні твори давньоруської доби названо “руськими” (включаючи навіть Галицько-волинський літопис), але й до “руської” історіографії приписано “Кройніку” Феодосія Софоновича та київський “Синопис” (який він назвав “первой печатной книгой по русской истории”⁵⁸), фактично М. Костомарова, якому у цій книзі присвячено цілу лекцію⁵⁹.

В 1960 – 1962 роках з ініціативи журналу “История СССР” і на його сторінках було проведено обговорення проблем періодизації “радянської історичної науки”. Було запропоновано розглядати її “в нерозривному зв’язку з процесом соціалістичного і комуністичного будівництва, основними етапами історії радянського суспільства”. Це знайшло свій вияв у спільній для всіх національних історіографій схемі періодизації “історії радянської історичної науки”. У цій схемі виділялись три періоди: перший (“становлення радянської історичної науки й остаточний крах буржуазної історіографії”) охоплював 1917р. – сер. 1930-их рр., другий (“час завершення побудови соціалізму”) – тривав з сер. 1930-их рр. до сер 1950-их рр., третій, завершальний, період пов’язувався з “розгорнутим будівництвом комунізму” і розпочинався з сер. 1950-их рр.⁶⁰

Відповідно до цієї періодизації було побудовано 4 том “Очерков истории исторической науки в СССР”, який було присвячено “історії історичної науки СРСР” з 1917 до сер. 1930-их рр. Примітно при цьому, що оскільки така періодизація фактично пов’язувала суттєві трансформації в розвитку радянської історичної науки з хрущовськими реформами, то в історіографічних синтезах, що побачили світ після 1972 року, другий період радянської історичної науки розглядався як останній – розпочинався з середини 1930–их років і тривав не до середини 1950-их років, а до часу виходу чергової праці з історії історичної науки в СРСР чи в у УРСР. Натомість було відкинуто будь-які пов’язання з хрущовською “відлигою”, про значення якої в історії радянської історіографії вже воліли не згадувати⁶¹.

У ході тієї ж таки дискусії було висловлено й думку про необхідність при укладанні періодизації “урахування особливостей розвитку історичної науки в національних республіках Союзу РСР”⁶², однак якогось конкретного втілення в Україні, окрім пропозицій українських історіографів Федора Лося і Віталія Сарбея про виокремлення в межах “загальносоюзних” періодів власне “українських” етапів, викладених у спеціальній статті⁶³, вона не здобула.

В тлумаченні радянського періоду розвитку української історичної науки допускалась обмежена критика політики Й. Сталіна щодо історичної науки, але тільки тієї її частини, що стосувалась періоду 1930-их років – зокрема, згубного впливу насаджування концепції “Короткого курсу історії ВКП(б)”, необґрунтованих репресій проти істориків (правда, при цьому не називалось жодного прізвища), закриття

історичних часописів. Водночас, стверджувалося, що завдяки постановам 1934–1936 років, які стосувалися історичної науки та історичної освіти в СРСР, негативні явища було подолано і започатковано нове піднесення в розвитку радянської історичної науки⁶⁴. Цікаво при цьому, що в “офіційних” текстах середини 1950-их – початку 1970-их років прийняття постанови про Інститут історії АН УРСР 1947р. розглядалось як стимул до поступу історичної науки в Україні⁶⁵. Лише в працях середини – кінця 1960-их рр. – періоду найбільш гострої критики в тодішній Україні згубного впливу сталінізму на історичну науку (що настав після XXII з’їзду КПРС і Всесоюзної наради істориків 1962 р. та тривав до поступової “ресталінізації”, прискореної чехословацькими подіями 1968 р.) постанова 1947 р. або зовсім не згадувалась⁶⁶, або використовувалась теза про те, що узагальнюючі праці з історії України періоду “Великої Вітчизняної війни” містили низку суттєвих помилок, що зумовило потребу створення “дійсно наукового, марксистсько-ленінського курсу історії УРСР” і на що була спрямована діяльність Інституту історії України у кінці 1940 – на початку 1950-их років⁶⁷.

Оцінки конкретних українських істориків встановлювались у залежності від близькості чи віддаленості їхніх історичних поглядів до радянських офіційних історичних концепцій. Причому, для ранжування істориків вирішальною була не стільки методологія їхніх досліджень (наявність чи відсутність “класового” підходу, матеріалістичного розуміння історичного процесу, формаційного канону тощо), скільки тлумачення історії українсько-російських взаємин. В офіційній концепції історії української історіографії виділялись таким чином два основних напрями – “прогресивної” і “реакційної” історичної думки. До однозначно “прогресивної” історіографічної спадщини відносили київський “Синопис”, “Кройніку” Феодосія Софоновича, праці Олександра Лазаревського, Олександри Єфименко, Ореста Левицького, Івана Новицького та ще низки менш відомих дослідників XIX – початку XX ст. У середині 1950 – на початку 1970-их років заохочувалось вивчення історичних поглядів “прогресивних” діячів української культури, які, таким чином, долучались до українського історіографічного процесу. Головна увага історіографів зосередилась на дослідженні історичних візій Тараса Шевченка та Івана Франка⁶⁸.

На офіційному щаблі цілком негативну історіографічну репутацію як фундатори “буржуазно-націоналістичної історіографії” зберігали протягом усього післясталінського періоду Пантелеймон Куліш, Володимир Антонович і найбільш демонізована як для офіціозу постать – Михайло Грушевський.

Було сформовано перелік “позитивних” українських істориків, які працювали в радянські часи. До нього включалися всі основні імена української радянської історіографії, в т.ч. й суто партійних діячів, які нічим себе як історики не виявили – наприклад, писали як про “видатних радянських істориків” про Миколу Скрипника та Дмитра Мануїльського⁶⁹. З найбільш “проблемного” періоду в історії української історіографії в радянські часи – 1920-их років – було викинуто через “націоналістичні збочення” цілий пласт визначних представників української історичної науки тієї доби – за незначним винятком всіх дослідників зі шкіл Михайла Грушевського, Миколи Василенка, Михайла Слабченка, Матвія Яворського разом з їхніми лідерами.

Стосовно “нерадянського” сектору української історичної науки, то його репрезентанти таврувалися, причому без спроб хоча б поверхової диференціації, як “буржуазно-націоналістичні” “відщепенці рідної Батьківщини”, “фальсифікатори історичного минулого українського народу”, які “користувалися активною підтримкою імперіалістичної реакції”⁷⁰. Їхня творчість розглядалась лише в контексті критики “буржуазно-націоналістичних” перекирчуень в історії українського народу.

Щойно було зазначено про сталі компоненти офіційного бачення українського історіографічного процесу. Однак чи не найцікавішою його ознакою стало те, що впродовж періоду середини 1950-их – початку 1970-их років воно зазнало помітної трансформації. На нашу думку, такі зміни виявились в двох тенденціях. По-перше, певному виходу за межі парадигми фактично неповноцінної, куцої, цезурної “історіографії України” і розширенню обривів офіційної історіографічної думки посприяв своєрідний “кількісний” стрибок в історіографічних дослідженнях – підготовка, починаючи з кінця 1950-их років, спеціальних монографій про наукову діяльність низки “прогресивних” українських істориків чи таких, які поступово, про що скажемо нижче, набували такої офіційної репутації. Було видано дослідження монографічного рівня про Михайла Максимовича⁷¹, Осипа Бодяньського⁷², Миколу Костомарова⁷³, Дмитра Яворницького⁷⁴, Агатангела Кримського⁷⁵, Олександрю Єфименко⁷⁶. Особливо “поталанило” Олександрові Лазаревському. Його творчість була “знахідкою” для радянських історіографів, тому що добре надавалася до протиставлення “буржуазно-націоналістичним” перекирчуенням в історії українського народу і ніби засвідчувала значимість “антинаціоналістичної” течії в українській “дожовтневій” історіографії. Оскільки своїми історичними концепціями О. Лазаревський, за висловом провідного в УРСР дослідника його творчості В. Сарбея, “стояв на перешкоді облудній буржуазно-націоналістичній пропаганді”⁷⁷, легко пояснити порівняно значну кількість досліджень про вченого, в яких він наділявся рисами “прогресивного” українського історика з “демократичним” чи “буржуазно-ліберальним” світоглядом. Серед інших виділяються дві спеціальні книги про вченого – цитована щойно монографія В. Сарбея та невелика брошура М. Марченка і Л. Полухіна⁷⁸.

Такий же меті концептуального оформлення і “зв’язування” в цілість української історіографічної традиції слугувало й вироблення М. Марченком у його згадуваному вже синтезі першої і єдиної для періоду 1950-их – 1970-их років концепції української історіографії дожовтневого періоду, яка фактично, за своїм змістом, була альтернативною до тогочасних офіційних історіографічних візій, хоча й була монографічним докторським дослідженням і вузівським підручником.

По-друге – красномовним свідченням новацій в офіційній інтерпретації історії української історіографії була поступова переоцінка історичної спадщини багатьох відомих українських дослідників – від повного замовчування чи негачії до статусу “визначних” постатей української історіографії, який було визнано на офіційному щаблі.

Такі зрушення були наслідком насамперед функціонування ревізійністської історичної думки та її зусиль, спрямованих на реанімацію повноцінного статусу української історіографічної традиції, на відновлення позитивної opinio заборонених або

навмисно забутих в сталінські часи видатних українських вчених-істориків. Про історіографічну конструкцію М.Марченка та реабілітацію визначних постатей української історіографії йтиметься в нашій розвідці докладніше далі.

Ревізіоністська історіографія та зміна офіційного образу української історіографічної традиції

У концепції М. Марченка розвиток історичних знань на українських землях починається з “південно-руських літописів” XI–XII ст. – “Повісті врем’яних літ”, т.зв. Київського та Галицько-волинського літописів. “В період [...] XI–XII століть історіографія південноруських земель поряд із загальноруськими подіями відобразила специфіку півдня з його місцевими нашаруваннями культури взагалі та історичних уявлень зокрема. [...] В ранніх історичних творах південного походження, зокрема в літописах кінця XI і початку XII століття, ми спостерігаємо певну місцеву південноруську особливість. [...] Ці місцеві особливості в давній історичній літературі найбільше позначилися на характері, змістові і мові Київського літопису 1200р., а особливо Галицько-Волинського літописання XII–XIII століть. Все ж в цей час вони ще не носять цілком відособленого національного характеру, а являють складову частину загальної староруської історіографії”⁷⁹. Хоча М. Марченко й пише, звичайно, про ці твори як про надбання історичної думки “братніх російського, українського та білоруського народів”⁸⁰, в значній мірі такий підхід обстоював для української історіографії цілий історичний період.

Знаний історіограф виклав свою концепцію історії української історіографії тільки до середини XIX ст. – “періоду феодально-кріпосницької епохи”⁸¹, хоча у його книзі зроблено важливі висновки і про наступний період, коли, на його думку, “від Костомарова і Куліша починається нова, буржуазна українська історіографія”⁸². Відомо, що М. Марченко підготував працю про українську історіографію другої половини XIX ст.⁸³ (яка, очевидно, не могла побачити світ через неоголошену заборону, накладену на вивчення доби, впродовж якої сформувались основні ідеологеми національної парадигми української історичної науки⁸⁴).

Провідна ідея книги М. Марченка полягає в доведенні самотності української історіографії протягом усього часу її існування. Погоджуємося з твердженням І. Колесник, що відомого історика відрізняло “прагнення [...] показати історію історичної думки в контексті історичного і культурного життя українського народу”⁸⁵. Цю думку підтверджують задекларовані у вступній частині синтезу, сміливі як на кінець 1950-их років, міркування – про те, що “на історіографії окремої країни позначаються національні особливості цієї країни, своєрідність розвитку історичного життя її народу” і що “українська історіографія відзначається своєрідними особливостями в такій мірі, в якій був своєрідним історичний процес розвитку української нації і держави”⁸⁶, що автор ставив за мету “в загальних рисах показати виникнення, розвиток і поступове нагромадження історичних знань України [...], відображених у величезному багатстві пам’яток української історичної літератури, в зв’язку з соціальною боротьбою і національно-визвольними прагненнями народу”⁸⁷. Важливим є висновок автора про те, що соціально-класові мотиви у визвольному рухові українського народу до 1860-их років у всіх істориків України “випадали з поля

зору”, що в літературі та історіографії першої половини XIX ст. “патріотичні національно-визвольні мотиви в поглядах на минуле України [...] переважали над мотивами соціально-класовими”⁸⁸. Попри ритуальне, на нашу думку, твердження про “братні російську і польську історіографії”⁸⁹, з вуст М. Марченка лунає засудження “російських і польських дворянських істориків” першої половини XIX ст., які, “стоячи на великодержавних позиціях, не відокремлювали український історичний процес від російського або польського і не визнавали самобутність українського народу як такого”⁹⁰. За такі погляди, а також й інші “недоліки” (ідеалізацію “Історії русів”, “відсутність класової оцінки” деяких українських істориків) М. Марченка було піддано жорсткій критиці⁹¹.

Як вважав М. Марченко, “головні етапи розвитку історичних знань та історичної науки в основному відповідають періодизації загального процесу української історії. Розвиток історичної науки в основному відбиває загальну періодизацію історії України, хоч не завжди і не цілком збігається з нею. В кожному з періодів спостерігається успадкування, а також великою мірою продовження і наслідування здобутих попередниками знань і наукових досягнень, запозичених і успадкованих ними від попередніх поколінь істориків”⁹². Таких періодів в українській історичній науці до середини XIX ст. історик нараховував шість: I. Історичні знання в Стародавній Русі (XI–XII століття); II. Історичні знання в українських землях у період ліквідації південних феодальних князівств та за часів литовсько-польського панування; III. Українська історіографія часів Визвольної війни і боротьби за возз’єднання України з Росією (від 1648 р. до кінця XVII ст.); IV. Українська історіографія XVIII ст.; V. Українська історіографія в період розкладу кріпосницьких відносин і розвитку капіталізму (кінець XVIII і перша половина XIX століття); VI. Початок науково-критичного дослідження історії України. М. О. Максимович⁹³.

Прикметною для концепції М. Марченка є висока оцінка і підкреслення національного характеру знакових пам’яток української історичної думки – літописів Самовиця⁹⁴, Григорія Граб’янки⁹⁵, Самійла Величка⁹⁶, “Історії русів”⁹⁷. Показовими для загальної концепції і справжніх поглядів М. Марченка є його характеристики історичних поглядів Миколи Маркевича та Дмитра Бантиш-Каменського. На думку українського історика, Д. Бантиш-Каменський був представником “вірнопідданської концепції” у питанні про “возз’єднання” України з Росією, якою доводив “не возз’єднання двох братніх народів – українського з російським у складі єдиної Російської держави, а просто того краю, який нібито колись належав Російській державі” і, мовляв, відбулось “повернення вірнопідданих під високу руку російських монархів”⁹⁸. Історик вважав, що “на відміну від вірнопідданських поглядів Бантиш-Каменського, у Маркевича чітко виступає його власна концепція в поглядах на історію України, така приблизно, яка була властива пізнішій буржуазно-націоналістичній історіографії”⁹⁹. Далі М. Марченко докладно розкриває зміст концепції М. Маркевича, яка базувалась на ідеї “окремої схеми самостійного безперервного історичного розвитку українського народу”, фактично підтримуючи її і протиставляючи їй “російську дворянську історіографію, для якої історія України була лише часткою загальноросійської історії”¹⁰⁰. Загальний висновок М. Марченка про “Історію Малоросії” М. Маркевича (вона, мовляв, “не зробила значного кроку вперед у справі

дальшого дослідження історії України”, “втратила будь-яку вартість для сучасної науки”¹⁰¹) вдумливим читачем сприймається як ритуальний жест до ідеологічних цензорів, який суперечить більшій частині сказаного М. Марченком про твор М. Маркевича (як зрештою і його випадки проти М. Грушевського, історіографічних праць Д. Дорошенка та О. Оглоблина¹⁰², які, як слушно зауважила І. Колесник, були “своєрідною індульгенцією на право сказати своє слово в науці”¹⁰³).

Таким чином, текст М. Марченка містить загальний аналіз та своєрідну періодизацію українського історіографічного процесу, докладну характеристику творчості українських істориків з наголосом на національній самобутності їхнього історичного світогляду, тож можна говорити про утвердження у ньому ідей самодостатності, оригінальності та тягlosti української історіографічної традиції.

Якщо М. Марченко повернув в історіографічний обіг значну частину комплексу української історичної думки дореволюційних часів, реабілітувавши саму українську історіографічну традицію, то інші українські історики долучилися до подальшої реабілітації визначних постатей української історіографії, проводячи персональні дослідження.

В першу чергу йдеться про історичні праці ранньомодерного часу, які умовно ще з ХІХ ст. називали літописами. Зусиллями Я. Дзири підготовлено низку досліджень про твори “козацьких канцеляристів” і зроблено низку принципових висновків, які суттєво розбігались з загальноприйнятими для радянської історіографії їх оцінками¹⁰⁴. Зокрема, запропоновано відійти від спрощено-вульгаризованого погляду на всі три праці як на “козацько-старшинські літописи” і розглядати їхню ідеологію диференційовано. Ще М. Марченко, хоч і називав всі літописи “козацько-старшинськими”, вказав на світоглядні розбіжності їх авторів. На його погляд, у концепції С. Величка “чіткіше виявляється поняття про народ і народність. Якщо Самовидець і значною мірою Граб’янка під українським народом розуміють головним чином козацтво, до якого включається також і старшина, то Величко визначає народ як ціле українське суспільство з його класами і станами. [...] У Величка чіткіше, ніж у будь-кого з його попередників і сучасників, окреслене поняття України і українського народу. Ці назви у нього виступають як цілком визначені територіальні і національні народні категорії”¹⁰⁵. Я. Дзира поглибив характеристику праці С. Величка, вказавши, зокрема, на те, що “суспільно-політичним ідеалом Величка були порядки, запроваджені Богданом Хмельницьким і, особливо, стосунки, що історично склались на Запоріжжі. Він постійно підкреслює стародавні права і вольності українського народу, котрі в його часи царизм все більше обмежував і знищував, закликаючи пристрасно любити свою Батьківщину – “матку Україну”. [...] Як історик прогресивних поглядів і представник передової частини української інтелігенції ХVІІІ ст., Самійло Величко правильно розумів прагнення та устремління свого народу, об’єктивно висвітлював його історію”¹⁰⁶.

Аналізуючи літопис Самовиця, Я. Дзира високо оцінював об’єктивність автора (на прикладі його ставлення до діяльності Б. Хмельницького), його обізнаність з внутрішніми подіями в Україні та її зв’язками з сусідніми країнами¹⁰⁷. Дослідник української історіографії ХVІІІ ст. сміливо писав про справжні погляди Самовидця – серед них не упускаючи і не коментуючи і “крамольні” як для радянської історіографії.

Наприклад, з приводу причин Хмельниччини він вважає, що “автор літопису досить яскраво намалював основні причини наростання народного невдоволення. [...] Як бачимо, на першому місці він поставив релігійну, тобто національну причину, яку не обминав жодний український історик XVII–XVIII ст.”¹⁰⁸; вказує на позитивне ставлення Самовидця до Івана Мазепи¹⁰⁹ і неприхильне – до Петра I “за його роль ката, що на Україні в усі часи було гидким фактом”¹¹⁰.

Я. Дзира обґрунтував думку про належність літописів до визначних пам’яток української історіографії не тільки з погляду науково-історичного, але і літературно-художнього, про їх “великий науковий і естетичний резонанс у суспільно-політичному житті”¹¹¹. Я. Дзира в найбільшій мірі спричинився і до публікації однієї з пам’яток – літопису Самовидця, підготувавши докладну передмову й коментарі до неї¹¹².

Серед інших студій історіографічного характеру над українськими літописами виділяються дослідження Олександра Бєвза. Він вперше ретельно дослідив та опублікував дві пам’ятки української історичної думки першої половини XVII ст. – т.зв. Львівський літопис і Острозький літописець¹¹³. Хоча його дослідження названих літописів мають швидше джерелознавчий характер, важливими для свого часу були висновки О.Бєвза про цінність цих творів з погляду історичного світогляду їх авторів, їх оцінок історичних подій в Україні в ранній новий час.

Одним з помітних досягнень українських історіографів було опрацювання знаменитої “Історії русів”. М. Марченко відвів для її аналізу цілий підрозділ свого синтезу¹¹⁴, а Ф. Шевченко присвятив спеціальну статтю¹¹⁵. Обидва історики реабілітували наукову компоненту твору, яка недооцінювалася в тодішній радянській історіографії¹¹⁶, надавши, таким чином, йому важливого значення як історіографічної пам’ятки. Як доводили обидва її дослідники, значення “Історії русів” полягає не у показі вірогідних фактів, а в її ідейному наповненні, прагненні відповісти на питання, що хвилювали сучасників. “В особі автора “Історії русів” маємо випадок, коли письменник-історик силою свого таланту бачить глибше, мислить більш узагальнююче, ніж іноді ті, які мають дуже багато фактів з посиланнями на архівні справи та аркуші, але для яких ці документи не стають крилами для зльоту думки. При всіх фактичних неточностях, при всіх довільностях розповіді у автора “Історії русів” більше точності, більше правди про історичний процес, ніж було в багатьох його сучасників, що нанизували, реєстрували факти. [...] У творах такого характеру важливі відображення історичної правди, складності життя, соціальних та національних конфліктів певної епохи. Сила твору в тому, що вигадане не суперечить загальновідомим і встановленим визначальним обставинам, що він відображає дух епохи, її основні риси”¹¹⁷.

М.Марченком та Ф.Шевченком докладно висвітлено та позитивно, у не властивій для радянської історіографії манері, оцінено національно-визвольні, антикріпосницькі та республіканські ідеї автора “Історії русів” (хоча, звичайно, обидва дослідники віддали належне і його сентиментам до російського народу та Росії). Як вважав М.Марченко, йому притаманні виразні прояви національної свідомості та автономістичні погляди¹¹⁸. Відверто про національні почуття автора писав й Ф.Шевченко: “Твір проникнутий глибоким патріотизмом, любов’ю до рідного народу, до України. І виявилися ці почуття в тому, що автор “Історії русів” бачив творчу силу

свого народу, радів з успіхів українського народу в боротьбі проти різних поневолювачів за свої права, за незалежність і рівність. Автор вважав цю боротьбу справедливою, законною, бо, за його словами, “всякое творение имеет право защищать бытие свое, собственность и свободу, и что к тому оно снабдено самою природою или творцем своим достаточными орудиями или способом”¹¹⁹.

Оригінальним виглядає пов'язання українськими істориками ваги “Історії русів” для української історіографії з рівнем наукового і громадського резонансу твору. Як писав М.Марченко, “ “Історія русів” [...] різносторонністю висунутих у ній питань, незалежно від того, вірно чи не вірно вони розв'язувалися, пробуджувала у читача і істориків великий інтерес до вивчення історії України. Вона викликала тривалу полеміку серед істориків щодо вірогідності тих чи інших явищ і фактів. Це дало значний поштовх до наукової розробки ряду проблем і публікації більш достовірного матеріалу”¹²⁰. Такої думки притримувався і Ф.Шевченко: “[...] слід згадати відоме положення про визначення рівня розвитку науки не тільки числом істориків і кількістю підготовлених ними праць, але й, що не менш важливо, рівнем суспільного інтересу до історичних знань. Саме таким інтересом, викликаним у читачів, своїм впливом на них “Історія русів” займає своєрідне і досить визначне місце не тільки в українській, але й в російській історіографії”¹²¹.

Одним з перших серед персоналій українських істориків ХІХ століття було реінтерпретовано наукову спадщину Михайла Максимовича. Попри певне, на нашу думку, перебільшення М.Марченком ролі М.Максимовича в українській історичній науці (висвітленню поглядів М.Максимовича присвячена вся третя, завершальна частина синтезу М.Марченка), історик справедливо віддав першість цьому українському вченому у започаткуванні науково-критичного дослідження історії України і відкинув негативні оцінки, дані М.Максимовичу Л.Коваленком в “Очерках истории исторической науки в СССР”¹²².

В опублікованій у 1973р. монографії Порфирія Маркова було запропоновано цілком прилаштовану до вимог політичної кон'юнктури візію М.Максимовича, в якій ще більше актуалізовано його “правильні” ідеї (насамперед антинорманізм, антиуніатство), а тому подано як суворого критика “українських буржуанних націоналістів” і борця “проти космополітизму та упадання перед Заходом, за самобутність, оригінальність, бурхливий розквіт і тісні плідні зв'язки російської і української науки і культури”¹²³.

З середини 1930-их і аж до початку 1960-их років в радянській історіографії побутували помірковано-негативні оцінки творчості Миколи Костомарова¹²⁴. Загальним місцем в згадках про М. Костомарова були його звинувачення в тому, що він заклав підвалини “буржуазно-націоналістичної ідеології” в історичній науці і був одним з родоначальників “українського буржуазного націоналізму”. Наприклад в синтезі В. Астахова вказано на започаткування М. Костомаровим інтелектуального родоводу “української націоналістичної історіографії” та “контрреволюційної схеми історії України” М. Грушевського¹²⁵. “Центральним пунктом костомарівської історії України” В. Астахов вважав “твердження про відсутність класів і класової боротьби”. “Вільнолюбивий український народ нікого ніколи не пригнічував, ні у минулому, ні в сучасному, стверджував націоналістично налаштований історик, навпаки, за своїм

демократичним народним духом він – ворог будь-якої диктатури. [...] Це твердження стало значно пізніше Грушевському підставою для його контрреволюційних висновків”¹²⁶.

Однак при всій “засуджувальній” риторичній праці про М. Костомарова, він не вважався відверто реакційним істориком. За ним визнавався талант науковця та популяризатора історичних знань, дослідника, який вперше порушив низку важливих питань історії України та Росії, та залучив для цього багато нових джерел, чим розширив джерельну базу історичної науки¹²⁷.

Помітний злам у ставленні до творчої спадщини М. Костомарова відбувся у другій половині 1960-их років. Відчутно заклики “зробити уточнення в характеристиці Костомарова” пролунали в 1966–1968 роках. Так, в листопаді 1966 р. у Москві на засіданні т.зв. Групи з вивчення революційної ситуації в Росії 1859–1861 рр. та Групи з історії історичної науки в СРСР при Інституті історії АН СРСР чи не вперше на такому рівні було зроблено спробу переглянути існуючі в радянській історичній науці оцінки М. Костомарова. Там було виголошено доповідь відомого українського літературознавця Євгена Шабліовського, який обґрунтував необхідність “спростувати необ’єктивну, вульгаризаторську оцінку творчої спадщини М.І. Костомарова, яка виникла й поширилася під впливом негативних явищ, пов’язаних з культом особи”¹²⁸. Більшість українських і російських вчених підтримала доповідача. Зокрема, в унісон до “реабілітаційного” виступу Є. Шабліовського учасники засідання закликали відмовитись від “різко негативних оцінок суспільно–політичної діяльності та творчої спадщини” вченого, наголошувалось на прогресивних, як для середини XIX століття, рисах світогляду М. Костомарова, видатній ролі, яку відіграли в історичній науці його праці, яка полягала в тому, що “він уперше у вітчизняній історіографії звернув увагу на народ і створив ґрунтовні праці про нього”¹²⁹. Доповідачем було відкинуто як “безпідставні” звинувачення історика у “запеклому націоналізмі”¹³⁰. Російський історик А. Станіславська навіть вважала, “що не слід особливо докоряти Костомарову за націоналістичні тенденції, бо український націоналізм у середині XIX ст., з одного боку, і на початку XX ст., з другого, це – різні речі. Безперечно, на початковій стадії свого розвитку, тобто в часи Костомарова, цей націоналізм мав у собі певні риси опозиційності щодо царизму”¹³¹.

У 1967 р. – році 150-річчя від дня народження вченого – було проведено кілька заходів, що свідчили про поступове усталення нового образу творчості М. Костомарова. У травні цього року в Інституті історії АН УРСР відбулося урочисте засідання з нагоди ювілею¹³², в тому ж році побачила світ двотомова збірка його літературних творів¹³³, вийшла низка статей про історика в наукових та літературних журналах, зокрема й в “Вопросах истории” та “Українському історичному журналі”¹³⁴. Про поглиблення реабілітації творчості історика, але й існування певних її меж, свідчила публікація у 1968 р. монографії відомого українського етнографа П. Попова про етнографічні та фольклористичні студії М. Костомарова¹³⁵. Очевидно, що для радянських вчених тоді вже існувала можливість досліджувати на монографічному рівні творчий доробок вченого, проте зберігалось табу на аналіз його власне наукових історичних праць.

Спробу більш глибокої переоцінки історичних поглядів М. Костомарова здійснив молодий на той час вчений Юрій Пінчук, якому в кінці 1960-их років його науковим керівником Іваном Гуржієм було запропоновано тему дисертації про історичні погляди визначного українського історика¹³⁶ (захищена в січні 1972 р.¹³⁷). В статтях Ю. Пінчука, особливо опублікованій в 1971р. (№2) в “УІЖ”і, красномовно обгрунтовано думку про належність вченого до “видатних прогресивних буржуазних істориків”, сказано, що він “збагатив і розширив джерелознавчу базу історії України і Росії”, “зробив на її основі ряд висновків, що зберегли своє наукове значення до наших днів”¹³⁸. Серед таких дослідник творчості М. Костомарова відзначав цілу низку ідей вченого, й, звичайно серед них і ті, які виглядали тоді “актуальними”: про народ як рушійну силу історії, і, зокрема, “Визвольної війни 1648–1654 рр.”, думку про необхідність вивчення зародження державності України у цей же період, тезу про прагнення Богдана Хмельницького вже з перших місяців повстання “домогтися об’єднання українського народу з великим російським народом”, що “Україна без підтримки Росії не могла звільнитися від іноземного гніту” і “рішення Земського собору про возз’єднання України з Росією було виявом бажання всього російського народу подати допомогу братньому українському народові в його боротьбі з панською Польщею”¹³⁹. Бажання узгодити історичні погляди М. Костомарова з тогочасними офіційними історичними концепціями привели Ю. Пінчука до наступного висновку: “Хоча М. І. Костомаров і не піднявся до марксистського розуміння значення народних мас в історії і не завжди чітко визначав поняття ”народ”, він не ототожнював народ і націю і розглядав відносини між українцями і поляками, як і іншими слов’янськими народами, з класових позицій”¹⁴⁰.

Поглибленню реабілітації наукової спадщини М. Костомарова сприяли також і козакознавчі студії О. Апанович. В їх контексті здобутками творчості історика вона вважала те, що він “вперше у вітчизняній історіографії вважав народ творцем історії”, “підкреслював колоніально-кріпосницький характер політики царизму в Україні”, “вважав козацтво основною рушійною силою історії й підкреслював його велику роль в економічному розвитку країни”¹⁴¹. Подібно оцінював внесок М. Костомарова у вивчення історії козацтва і М. Гапусенко¹⁴².

Процес реабілітації М. Костомарова зайшов настільки далеко, що став, очевидно, одним з найпомітніших проявів шелестівської “відлиги” в історичній науці України. Свідченням цього є, наприклад, спеціальна увага до нього з боку В. Маланчука, який у листі від 22.07.1972 р. на ім’я першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького прокоментував одну зі статей Ю. Пінчука таким чином: “Не менш показовою є кампанія, що розгорнулася за піднесення до рангу прогресивного, майже марксистського історика відомого своїми буржуазно-націоналістичними теоріями і поглядами М. Костомарова. Ю. Пінчук в опублікованій в “Українському історичному журналі” статті (1971, №2) стверджував, що “погляди Костомарова прогресують” (стор. 18), що хоч він і не піднявся “до марксистського розуміння значення народних мас в історії і не завжди чітко визначав поняття “народ”, він не ототожнював народ і націю й розглядав відносини між українцями та поляками, як з іншими слов’янськими народами, з класових позицій (стор. 19)”¹⁴³. Далі у листі автор наводить інші приклади і робить висновок: “У такій ситуації не дивно, що з друкованої продукції майже зникли

характеристики Костомарова як одного з авторів “теорії безбуржуазності української нації”¹⁴⁴.

Однією з постатей, історичні погляди якої у два післясталінські десятиліття пройшли помітну переоцінку, був Михайло Драгоманов. У публікаціях початку 1960-их років його віднесено до відомих представників “буржуазно-ліберальної історіографії”, а його історичний світогляд визначено як “непоследовний” та “суперечливий”¹⁴⁵. Зокрема, це добачали у висуненні М. Драгомановим тези “про співробітництво прогресивних сил російського і українського народів в боротьбі проти самодержавства” і в той же час оцінювання перебування України у складі Росії як “втраченого часу”, критиці М. Драгомановим “нерішучості та опортунізму російської і української ліберальної буржуазії” і водночас засудженні “загальноросійського революційного руху і марксистського зокрема”. М. Драгоманова названо автором “націоналістичної концепції”, і разом з тим відзначено його внесок у “боротьбу” проти “нігілістичного ставлення прогресивної громадськості Росії та України” до проблеми “ролі українського національного питання в загальноросійському суспільному русі другої половини XIX ст.”¹⁴⁶. Розкритиковано скепсис М. Драгоманова стосовно позитивної ролі селянських рухів, зокрема Коліївщини 1768 р., ідеалізацію ним Запорізької Січі як своєрідного “ембріону ... соціалістичної федерації”¹⁴⁷.

Процес зміни офіційних поглядів на М. Драгоманова було започатковано в другій половині 1950-их років¹⁴⁸. В середині 1960-их рр. побачили світ монографії про літературно-дослідницьку діяльність та філософські погляди вченого¹⁴⁹. Свого логічного оформлення нове бачення власне історичних поглядів М. Драгоманова досягло в кінці 1960-их – на початку 1970-их років в розвідках Г. Чернихівського¹⁵⁰, І. Савченка¹⁵¹ та автора спеціальної монографії про його суспільно-політичну діяльність Р. Іванової (Іванченко)¹⁵². У цих студіях запропоновано відійти від попереднього тлумачення постаті українського історика та політичного мислителя, якому, за висловом І. Савченка, було притаманним “замовчування”, “применшення сильних сторін” та “перебільшення слабких”¹⁵³. Висловлено думку про те, що він “рішуче виступав проти ідеї відриву України від Росії”, “ніколи не був прихильником сепаратизму України”, “позитивно оцінював рішення Переяславської ради про возз’єднання України з Росією”¹⁵⁴. А Р.Іванова взагалі повністю переглянула попередні оцінки драгоманівської візії українсько-російських історичних та сучасних йому взаємин. У своїй монографії вона писала, що М. Драгоманов “стояв за право українського народу на політичну свободу і національну автономію, яких можна було досягнути лише шляхом демократичних перетворень у всій Росії, шляхом федералізму”¹⁵⁵. Також дослідниця схвалювала критичне ставлення М. Драгоманова до нехтування російськими народниками “національними особливостями України”, їхньої схильності до “збереження державно-централістичного самодержавства”¹⁵⁶. Вона ж по-іншому, ніж це робилося в попередніх студіях, оцінювала й погляди М. Драгоманова на селянські повстання та їх значення в історії. Р. Іванова підкреслювала драгоманівське положення про “безнадійність” селянських “бунтів”, які відрізнялися “темрявою думок”¹⁵⁷.

Цілком у дусі політичної та історіографічної кон’юнктури “шелестівщини” Г. Чернихівським позитивно оцінено характеристику М. Драгомановим історії

Запорізької Січі¹⁵⁸. Г. Чернихівський навіть актуалізував думки М. Драгоманова про історичну оцінку особи Дмитра Вишневецького та роль острова Хортиці в історії Запоріжжя, використавши для цього дискусію з цих питань, яка відбувалась в історичній науці України в кінці 1960-их – на початку 1970-их років¹⁵⁹ і ставши фактично на бік М. Драгоманова, який був прихильником тези про визначне місце Д. Вишневецького та збудованого ним замку на Хортиці в історії Січі – погляду, звичайного як для історіографії другої половини XIX століття, але контроверсійного в розрізі концепцій радянської історіографії¹⁶⁰.

Цікаво, що в ході реабілітації М. Драгоманова замовчувалась його ідея про “пропащий час”. Це не було парадоксом – для “добрих” намірів в радянській історичній науці так само інколи використовувався метод “події замовчування”, як і для “поганих” – і мав результатом навмисну фальсифікацію минулого¹⁶¹.

Висвітлення історичних поглядів М. Драгоманова навіть у кінці 1960-их – на початку 1970-их років супроводжувалося застереженнями про обмеженість і помилковість деяких його тверджень¹⁶². Однак при цьому його науковий доробок став вважатись вагомим внеском в розвиток “прогресивної” української історіографії дожовтневого періоду¹⁶³.

В середині 1950-их – на початку 1970-их років було реабілітовано і низку визначних українських істориків, які вступили в радянську історіографію з “дореволюційним багажем”. Їхня реабілітація досягла повного втілення – виходу на рівень офіційного визнання і кваліфікації як “видатних українських радянських істориків” через, крім зазначених вище загальних причин активізації “українознавчих” історіографічних досліджень, менш властивий їхній творчості національний пафос та їхню віддаленість від проскрибованої постаті і творчості М. Грушевського. Важливу роль в процесі поновлення їх позитивної наукової і громадсько-політичної opinio відіграло й те, що вони в час “радянського” періоду їх діяльності позірно були лояльними до режиму.

Характеристики Дмитра Багалія в офіційних текстах середини 1950-их – середини 1960-их років обмежувались стислими оцінками його як відомого представника “буржуазно-ліберального напрямку в українській історіографії кінця XIX – початку XX ст.”¹⁶⁴. Спробою об’ємнішого аналізу, а разом з тим – і аргументації позитивного тлумачення доробку історика була стаття Івана Бойка, опублікована 1957 р. (№2) в “УІЖ”і під красномовною назвою – “До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д. І. Багалія”¹⁶⁵. В ній підкреслено момент “активного і сумлінного служіння історика радянському суспільству”, його “найактивнішої участі в організації вищої школи на Україні”, організації роботи УАН¹⁶⁶. Ідеться також про спроби його “методологічного переозброєння в напрямку засвоєння марксизму”, які, проте, на думку автора статті, були невдалими¹⁶⁷. І. Бойко при цьому вказував на “цінність наукової спадщини Д.І.Багалія”, яка полягає в тому, що історик “дослідив цілий ряд окремих важливих явищ соціально-економічного, політичного і культурного життя українського і російського народів, ввів у науковий обіг величезну кількість фактів, узятих безпосередньо з архівних джерел та археологічних розкопок, піддав їх кваліфікованій науковій критиці і цим вніс певний вклад в історичну науку, збагатив її фактичними даними. Ці результати його праці з успіхом використовуються сучасною

радянською наукою для розвитку наукової марксистської історії, археології, етнографії та інших наук”¹⁶⁸.

І.Бойко оперував ще одним важливим аргументом на користь Д.Багалія – відмінністю його поглядів від концепцій М.Грушевського. Хоча перший, мовляв, і “не уникнув [...] впливів [...] буржуазно-націоналістичної концепції, яку пропагував М.Грушевський”, “в основному солідаризувався з антинауковою націоналістичною схемою “Історії України-Руси” Грушевського”, “проте не можна повністю ототожнювати погляди Грушевського і Багалія на український історичний процес”. В той час як Грушевський, ігноруючи історичні факти, історичну дійсність, заявляв, ніби в минулому українського і російського народів не було нічого спільного і історія кожного з цих народів розвивалася рівнобіжно і на окремій відрубній основі, Д.І.Багалій на вірогідних і переконливих історичних фактах [...] розкривав спільні моменти в житті обох братерських народів, спільність їх інтересів, не протиставляв один народ другому, як це робив націоналіст Грушевський”¹⁶⁹.

Невдоволення тим, що автори третього тому “Очерков истории исторической науки в СССР”(1963) не згадали Д.Багалія серед “буржуазних вчених, які після Великої Жовтневої соціалістичної революції стали на шлях чесного співробітництва з Радянською владою”, пролунало в рецензії на цю книгу В.Сарбея¹⁷⁰. Він же висловився про Д.Багалія як про “видатного вченого” на нараді з питань радянської історіографії, яка відбулася у Москві у 1964р.¹⁷¹. Цілком схвально оцінено доробок Д.Багалія та його учнів з історії декабристського руху в історіографічній розвідці Л.Олійника, опублікованій в “УІЖ” і в 1965р.(№ 12)¹⁷².

Досить помітним в період хрущовської та шелестівської “відлиги” був процес активізації досліджень про “Нестора” запорізького козацтва Дмитра Яворницького. Прикметно, що він відобразився не тільки в науковій літературі, а й у пресі та художніх текстах¹⁷³. Найбільш відомими виявами встановлення високої оцінки творчої спадщини, організаційної і громадської діяльності “запорізького характерника” були публікація монографії Марії Шубравської про життєпис, етнографічну та фольклористичну діяльність вченого (1972)¹⁷⁴, книги белетристичних за стилем біографічних нарисів про Дмитра Івановича Івана Шаповала “В пошуках скарбів”(витримала в 1960-их – на початку 1990-их років сім видань, перше вийшло у 1963р.¹⁷⁵), публікація І.Гапусенком бібліографії вченого¹⁷⁶, присвоєння його імені в 1965р. Дніпропетровському історичному музею¹⁷⁷. Показово, однак, що при всьому тому спеціальне вивчення основної складової доробку Д.Яворницького – його праць з історії козацтва, як і їх публікація – не заохочувались. Було опубліковано лише його лекцію про історичне значення запорізького козацтва, прочитану студентам Московського університету в 1901р.¹⁷⁸. У розвідках, присвячених Д.Яворницькому, підкреслювався його видатний внесок у розширення джерельної бази і дослідження найрізноманітніших аспектів історії Запоріжжя, однак наголошувалось і на помилковості ідеалізації істориком його суспільно-політичного устрою¹⁷⁹.

Виявом повномасштабної реабілітації Д.Багалія та Д.Яворницького було включення нарисів про них в унікальну працю українських істориків І.Гуржія та В.Петренка “Видатні радянські історики” (1969)¹⁸⁰ (подібної праці тоді не було видано

в жодній іншій республіці СРСР) та позитивні характеристики в інших офіційних текстах кінця 1960-их – початку 1970-их років¹⁸¹.

Занеханою і замовчуваною постаттю в СРСР в 1940–1950-і роки був орієталіст зі світовим ім'ям Агатангел Кримський. Тоді він належав до “фігур замовчування” в радянській науці – про нього воліли просто не згадувати. Така позиція контрастувала зі ставленням до А. Кримського у 1920-их – на початку 1940-их років, коли, за висловом дослідника його творчості К. Гурницького, “ім'я Кримського [...] не сходило зі сторінок республіканської і всесоюзної преси”¹⁸². Російським істориком М. Смірновим в одній з його праць, що побачила світ у 1954 р., на А. Кримського було навішано ярлики “буржуазного історика-ідеаліста” та теоретично безплідного вченого¹⁸³. Ці твердження М. Смірнова з допискою, що А. Кримський “не зумів розкрити роль класів феодального суспільства, так як і роль ісламу на службі правителів східних країн”, увійшли до третього тому “Очерков истории исторической науки в СССР”(1963)¹⁸⁴.

Негативні оцінки творчості А. Кримського долались дуже повільно. Тільки до 90-річного ювілею видатного науковця в літературному журналі “Вітчизна” (1961, №1) було опубліковано біографічно-оглядовий нарис Олега Килимника, в якому вперше про нього йшлося як про “оригінального вченого, історика і критика, українського поета і прозаїка, чудового літературознавця, фольклориста і особливо глибокого знавця багатьох східних мов і культур народів Сходу”¹⁸⁵. Спадщину А. Кримського в царині народної поетичної творчості проаналізовано й у спеціальній розвідці згадуваного вже українського етнографа П. Попова¹⁸⁶. У 1965р. було опубліковано збірку творів з різних ділянок його творчості (але не як історика!)¹⁸⁷. “Позитивні” статті і згадки про А. Кримського містяться і в інших виданнях середини 1960-тих років¹⁸⁸. Однак видається не випадковим, що в книгу “Видатні радянські історики” ім'я А. Кримського, попри те, що там подано нариси про всіх офіційно визнаних українських істориків, які мали звання академіків, членів-кореспондентів АН УРСР та заслужених діячів науки УРСР, не потрапило.

Лише, як уже зазначалось, світове визнання заслуг А. Кримського стимулювало до поживлення досліджень його творчості, буквально зливу публікацій про різні напрями багатогранної діяльності сходознавця на початку 1970-их років. Тоді побачили світ близько двадцяти статей про нього у наукових і літературних журналах¹⁸⁹, опубліковано його бібліографію¹⁹⁰, видано п'ятитомник вибраних творів (1972–1974), в т.ч. в четвертому томі поміщено уривки з його основних наукових історичних праць¹⁹¹.

Найбільш докладною публікацією цього часу про науково-історичний доробок А. Кримського була монографія К. Гурницького¹⁹². У ній подано аналіз загальноісторичних поглядів і біографії вченого та його внеску у вивчення історії арабів, персів, турків та історії України. Тут, як і в більшості історичних досліджень про А. Кримського, його зображено як цілком лояльну до радянської влади людину, яка “доброзичливо сприйняла події Великої Жовтневої соціалістичної революції”, як “вченого, який сформувався ще у дореволюційні часи”, “але намагався засвоїти марксистсько-ленінські історичні дослідження”¹⁹³.

Попри застереження про необхідність критичного сприйняття деяких тверджень А. Кримського, з початку 1970-их років він вже трактувався як “видатний український радянський сходознавець”, автор “глибоких досліджень, які й понині вражають

феноменальною широтою енциклопедичних знань”¹⁹⁴. Такі оцінки діяльності науковця залишались побутувати в радянській історіографії і надалі¹⁹⁵. Звичайно, що “радянське” бачення А. Кримського не залишало місця бодай для натяків на утиски і репресії сталінського режиму проти нього. Ці “незручні” сторінки біографії А. Кримського приховувались навіть у найбільш “десталінізаційні” для української історіографії роки.

Таким чином, наукова реабілітація, як відновлення доброго імені, наукової та громадсько-політичної репутації несправедливо забутих або заплямованих українських вчених-істориків була помітним явищем історіографічного процесу в УРСР в середині 1950-их – на початку 1970-их років. Вона здійснювалась переважно зусиллями національно орієнтованих істориків і проходила, як правило, дві стадії – спочатку виглядала альтернативною позицією (публікації про істориків в спеціальних, літературних часописах, постановка проблеми переоцінки їх спадщини на наукових форумах – нарадах, конференціях), згодом закріплювалась на офіційному рівні – в колективних та індивідуальних синтезах, монографіях, дисертаціях. Проте вона була достатньо обмеженою – супроводжувалась застереженнями про “ідейний” рівень праць “поновлених в правах” українських істориків і не здобула логічного продовження, за незначним винятком, в публікаціях їхніх праць.

Ревізіоністська історіографія: програні “бої за істориків”

У середині 1950-их – на початку 1970-их років було здійснено спроби реабілітації і найбільш одіозних з точки зору офіційної історіографії імен українських вчених-істориків. Малознаним прикладом таких кроків було коригування в кінці 1960-их років традиційного бачення наукової історичної творчості українського письменника та історика XIX ст. Пантелеймона Куліша. Негативні оцінки історичних і, в меншій мірі, суспільно-політичних поглядів та діяльності одного з найпомітніших українських інтелектуалів XIX ст. панували аж до кінця 1960-их років. П. Куліш проголошувався одним із фундаторів “буржуазно-націоналістичної історіографії України”¹⁹⁶. Його історичні погляди пов’язувались з інтересами поміщиків та буржуазії, тому для них, як писав Л. Коваленко, була “притаманною цинічна відвертість запеклого революціонера”, йому ставилися на карб розгляд української нації як вічної категорії, авторство “націоналістичної теорії про Україну “від Карпат до Саратова””¹⁹⁷.

В рік 150-річчя від дня народження П. Куліша було зроблено низку кроків, які свідчать про спробу утвердити нове тлумачення його наукової діяльності як історика. Зокрема, було опубліковано частину його літературної спадщини¹⁹⁸. Найважливішою в сенсі переоцінки історичних поглядів П. Куліша була публікація трьох невеличких розвідок в “УІЖ”і(№8) – Л. Коваленка “П. О. Куліш як історик”¹⁹⁹, С. Злупка “П. О. Куліш і боротьба суспільних течій в Західній Україні”²⁰⁰ та П. Гончарука “Історичні погляди П. О. Куліша під час його перебування в Кирило-Мефодіївському товаристві”²⁰¹.

Мініатюрний нарис Л. Коваленка з досить претензійною назвою вже самим своїм розміром в певному сенсі говорив сам за себе. Оцінки наукового доробку П. Куліша виглядають тут швидше офіційними. Один з найсамобутніших українських істориків піднімався до рангу авторитетного “українського буржуазно-ліберального історика”,

що зумів у своїх працях зібрати значний за обсягом та цінний за змістом фактичний матеріал. Впадає у вічі відсутність лайливих епітетів і нігілістичного заперечення наукових здобутків П. Куліша, звинувачень його у “буржуазному націоналізмі”. Йдеться про “необхідність всебічного аналізу теоретичної спадщини П. О. Куліша”, “наукового висвітлення радянськими істориками його складного шляху, змін в його оцінках подій та історичних явищ”²⁰². Проте традиційно його погляди на історичні події безапеляційно названо хибними. Зокрема, малися на увазі його твердження про “нездатність простого народу до політичної боротьби і взагалі до будь-якої творчості”²⁰³, заперечення ним у пореформенні десятиліття прогресивної ролі козацтва і Запорізької Січі, засудження гайдамацьких повстань²⁰⁴. Автор виділив три періоди у творчості історика (1840-і рр.; 1850-і – поч. 1860-их рр.; пореформені роки) і твердив про еволюцію його історичного світогляду від відносно опозиційного щодо уряду та кріпосництва на ранньому етапі до такого, якому були властиві “антиісторичні погляди” на пізніших. При цьому Л. Коваленко не вважав історичні концепції П. Куліша оригінальними, а такими, які були щільно вплетені в ідейне поле тогочасної “української буржуазно-ліберальної історіографії”²⁰⁵.

Що ж до двох інших розвідок, то їхній зміст засвідчує прагнення їх авторів до виділення в діяльності П. Куліша саме найбільш позитивних, з погляду узгодження з тогочасними офіційними історичними концепціями, сторінок. В статті С. Злупка П. Куліша зараховано до “однієї з головних фігур, що здійснювали ідейно-громадські зв’язки між галицькими і наддніпрянськими українцями в 60 – на поч 70-их років XIX ст.”²⁰⁶, діячем, що “відіграв велику роль у розвитку демократичних суспільно-політичних і літературно-мистецьких поглядів у Галичині у другій половині XIX ст.”²⁰⁷. Прикметно, що автор відмовився від стереотипного погляду на П. Куліша як виразника інтересів поміщицтва і буржуазії, а писав, що його позиція “була міцною тим, що він виходив з інтересів широкої народної маси”²⁰⁸.

У статті П. Гончарука мова йде про необхідність спеціального дослідження історичних поглядів П. Куліша. Авторка спробувала частково вирішити таке завдання, обравши для аналізу найбільш “зручний” період наукової діяльності П. Куліша як історика. Як вважав П. Гончарук, творчий шлях П. Куліша “був сповнений пошуків, роздумів, хитань, чимало було суперечливого і навіть реакційного”, але “переважала вперта, самовіддана праця, прагнення служити своєму народу і вітчизні”²⁰⁹. Автор виступає проти звинувачення кирило-мефодіївців, зокрема і П. Куліша, “в месіанстві, націоналістичних тенденціях”, “відрубності” тощо. Натомість, на його думку, “уважний дослідник помітить у творах кирило-мефодіївців та їх програмних документах палку любові не тільки до свого, а й до всіх слов’янських народів, віру в їх силу, ненависть до царизму, кріпосницького гноблення”²¹⁰.

Як на позитивний момент в творчості П. Куліша П. Гончарук вказував на відстоювання ним в полеміці з “царською історіографією” ідеї про “давню героїчну історію” і “високу стародавню культуру” українського народу²¹¹.

Без наведення власної оцінки П. Гончарук висвітлює погляди П. Куліша на причини виникнення, господарський і політичний устрій козацтва (зокрема говорить про близькість його візії запорізького козацтва до поглядів “його вчителя” М. Максимовича, які уявлялися ним у вигляді військового братства, з “майновою,

побутовою та юридично-правовою рівністю”), причини “визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького” (для П.Куліша, мовляв, це була “боротьба пригноблених мас проти тяжкого панського гніту”), на “історичну роль взз’єднання України з Росією” (він, “в основному, вірно розумів історичну необхідність возз’єднання двох братніх народів”)²¹². Така досить докладна характеристика історичного світогляду П. Куліша періоду 1840-их років привела дослідника його творчості до наступного висновку: “У багатьох випадках вірні погляди П. О. Куліша на основні етапи історії України, виявлений ним інтерес до соціальних процесів, насамперед, долі пригноблених мас, дають підставу вважати його історичні погляди 40-х років прогресивними, а його самого віднести до тих письменників, які виражали демократичне розуміння історії”²¹³.

Отже, інтерпретація діяльності П. Куліша С. Злупком та П.Гончаруком дисонують з попередніми підходами, в т.ч. з позицією Л. Коваленка. Залучаючи можливості “шелестівщини” і співзвучність деяких ідей П. Куліша “дозволенним” історичним концептам, С. Злупко віддав належне суспільно-політичному аспекту діяльності цієї неординарної постаті українства, а П. Гончарук розкрив зміст історичних візій в час початків його творчості як історика і вписав його історіографічну спадщину в контекст “прогресивної” української історіографії.

Далеко більшою масштабністю і тривалістю, ніж у випадку з П.Кулішем, відрізнявся процес поновлення наукової та політичної opinio визначного українського історика і громадсько-політичного діяча Михайла Грушевського. Саме ім’я творця “Історії України-Руси” ще з другої половини 1940-их рр. було офіційно і недвозначно викреслене з літопису української історичної науки та політичної традиції. Його політична і наукова оцінка була на довгі роки визначена постановою від 29 серпня 1947 р. “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР” (хоча й у інших “ідеологічних” постановках другої половини 1940 – початку 1950-их років, як пише Ярослав Дашкевич, “повторювалось на всі лади прізвище М. Грушевського з відповідними епітетами”²¹⁴), що побачила світ у розпал кампанії дискредитації вченого, його школи та цькування ще діючих її представників. М. Грушевського (разом з Володимиром Антоновичем) було затавровано як “буржуазно-націоналістичного історика”, який “спотворював на догоду націоналізму хід історичного процесу”, був одним з авторів “антинаукової реакційної “теорії” українських націоналістів про безкласовість і безбуржуазність українського народу в минулому”. Його ж зараховано (разом з С. Петлюрою, Д. Донцовим, В. Винниченком, С. Єфремовим) до “ідеологів української національної контрреволюції”, що намагались “ідейно роззброїти робітників і селян в їхній боротьбі за соціалізм, відірвати український народ від усіх народів Радянського Союзу, а Україну перетворити на колонію німецького імперіалізму”²¹⁵.

Зміни, які прийшли в історичну науку СРСР і УРСР з середини 1950-их років, довгий час якимось помітно не позначались на тлумаченні наукової і політичної біографії М. Грушевського. Це тим паче показово на тлі ставлення до інших відомих істориків, яких ганила влада, починаючи з 1930-их років, – Михайла Максимовича, Миколи Костомарова, Олександра Лазаревського, Дмитра Багалія, Дмитра Яворницького та ін., що, як ми показали вище, помітно змінилось на краще вже з кінця 1950-их рр.. У вже

згадуваній “програмній” для істориків УРСР статті “За глибоке наукове вивчення історії українського народу”, опублікованій “Вопросами истории”, містився заклик до “продовження і поглиблення наукової критики буржуазно-націоналістичної історіографії і боротьби проти рецидивів концепції школи Грушевського”²¹⁶.

Аж до сер. 1960-их рр. офіційні характеристики класика української історіографії залишалися в межах, заданих змістом постанови 1947 р. Про це свідчить зміст гасел про вченого в енциклопедичних виданнях другої половини 1950-их – першої половини 1960-их років²¹⁷, згадка про нього у вузівському підручнику “Историография истории СССР (с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции)” (1961)²¹⁸. Оскільки “Очерки истории исторической науки в СССР” претендували на те, щоб вважатись “останнім словом” радянської історіографічної думки, аналіз історичних поглядів М. Грушевського, здійснений у третьому томі цього видання (1963, автор відповідного розділу – Л. Коваленко), заслуговує спеціального розгляду. Перелік “провин” історика тут починається з тих, які стосуються його політичної діяльності. М. Грушевський в інтерпретації “Очерков” був “лідером українського буржуазно-націоналістичного руху, пов’язаного як з колами української буржуазії, що орієнтувалася на російський царизм і російські буржуазні політичні партії, так і з колами української буржуазії Галичини, які орієнтувалися на німецький імперіалізм. Головним завданням українських поміщиків та буржуазії в цей час була боротьба проти революційного руху на Україні та в Росії”²¹⁹. Стосовно історичних поглядів М. Грушевського стверджувалось, що він “відображав політичні настрої і прагнення української буржуазії своєї епохи, боротьба проти робітничого руху, партії пролетаріату, марксизму-ленінізму була головним мотивом його ідеологічних побудов. Українські буржуазні націоналісти – Грушевський, Петлюра, Донцов, Винниченко, Єфремов та ін. – доклали немало зусиль до того, щоб фальсифікувати історію України”²²⁰. На думку Л. Коваленка, М. Грушевський “намагався відірвати історію України від історії Росії та всесвітньої історії, [...] штучно підкреслював в історії України все те, що відрізняє і відокремлює український народ передусім від російського народу [...]. Описуючи історію народних рухів, Грушевський намагався довести, що основною в них була національна сутність, що і в минулому, і в сучасному для українського народу головне значення мало національне питання. [...] В загальному трактуванні питань історії України Грушевський не був оригінальним. Він повторює антинаукові тези Костомарова і Антоновича про одвічність української нації, про український характер Київської держави, про нібито особливі якості українського народу, запекло стверджує про “відрубність” України від Росії, незадовільно оцінює події визвольної війни 1648–1654 рр. та діяльність Богдана Хмельницького, схвалює зраду Мазепи і т.п. Особливо розвиває Грушевський брехливу теорію про безкласовість та безбуржуазність українського народу. [...] Всі трафаретні вигадки буржуазних націоналістів Грушевський приправив соусом своєї “схеми історії України”. Сутність її складала два постулати: 1) буцімто історія йде колами, періоди відродження та підйому змінюються занепадом (варіант теорії циклічності); 2) буцімто “загальноруської історії” бути не може; історію українського народу слід розглядати не тільки без будь-якого зв’язку з “російською історією”, а, навпаки, у повному відриві від неї [...] Новою у Грушевського була особлива антиросійська заостреність, спрямована, однак, не проти

царизму, російських поміщиків та буржуазії, а проти російського народу”²²¹. Єдиний позитивний момент, який побачив Л. Коваленко в творчості М. Грушевського, – “великий фактичний матеріал”, що містить його “Історія України-Руси”, який “мав певну наукову цінність”²²².

В середовищі національно орієнтованих істориків існувало зовсім інше ставлення до корифея історичної науки. Дехто з дослідників вже з кінця 1950-их років наважувався посилатись на його праці без обов’язкових у такому випадку звинувачувальних коментарів. Так, за нашими спостереженнями, такі посилання були чи не вперше вміщені у двох знакових для свого часу творах – аналізованому вже синтезі М. Марченка²²³ та згадуваній також книзі Ф. Шевченка “Політичні та економічні зв’язки України з Росією в середині XVII ст.”²²⁴. Той факт, що тоді така практика не була звичною і санкціонованою “згори”, доводить її гостре засудження з тодішніх позицій “правильного” наświetлення творчості М. Грушевського²²⁵. Це тим більше показово, що у своїх монографіях (у їхніх вступних частинах) і М. Марченко, і Ф. Шевченко віддавали данину (очевидно, ритуальну) тодішнім офіційним трактуванням²²⁶. Поклики на М. Грушевського для підтвердження аргументації автора зустрічаємо знову лише в книзі Івана Шекери, виданій у 1963 р.²²⁷. “Знаменність” такого факту була помічена навіть з-за океану – Михайлом Жданом у його рецензії на книгу І. Шекери, опублікованій у “ворожому” журналі “Український історик”²²⁸. З 1966 р., у зв’язку з відкритою частковою реабілітацією М. Грушевського (про що скажемо пізніше), посилання на його праці стали траплятись частіше, проте і надалі були рідкими (про найбільш “сміливі” в цьому сенсі дослідження теж згадаємо пізніше).

Можна з певністю говорити, що “неофіційно” в гурті національно свідомих істориків УРСР постать М. Грушевського була свого роду культовою. Так, М. Марченко у своїй неопублікованій відповіді від 17 березня 1958 р. на рецензію Л. Коваленка з приводу його монографії про українську історіографію, надісланій у видавництво “Радянська школа”, писав: “Рецензент плнеє без розбору там, де не слід і де, може, треба подумати, на Грушевського [...] Правда, таких знань та наукової ерудиції в галузі історії, якими вони (М. Грушевський і Д. Багалій – В.Я.) володіли, ми з рецензентом і багато інших колег ніколи до кінця свого життя не досягнемо [...] Мною використано статті Грушевського, які я вважаю правильними [...]”²²⁹. Зі спогадів Ярослава Ісаєвича знаємо, що на конференції з питань історіографії та джерелознавства балтійських республік, яка відбувалась у листопаді 1958 р. у Вільнюсі, Ф. Шевченко “говорив про великого українського історика тільки в позитивному плані”²³⁰. Про пієтет до М. Грушевського свідчать також спогади М. Браїчевського про святкування ювілею вченого у 1966 р.²³¹.

Про справжнє значення праць М. Грушевського для більш широкого кола дослідників України того часу згадує Я. Дзира, який твердить, що “всі наукові співробітники інституту (Інституту історії АН УРСР – В.Я.) користувалися працями Грушевського, хоч і не покликалися на нього, бо звідки ж можна було черпати історичний фактичний матеріал, крім цього історика. З цього приводу серед співробітників інституту був поширений афоризм: “всюдисущий Грушевський”²³².

Маємо також підстави вважати, що попри інтенсивне нав'язування радянською пропагандою негативного образу М. Грушевського, в середовищі не тільки національно орієнтованих істориків-дослідників, але й загалу патріотично налаштованої інтелігенції постать визначного українського науковця і політика була однією з найшанованіших серед діячів української історії²³³.

Реальна присутність спадщини М. Грушевського в просторі української гуманітаристики 1960-их створювала важливу передумову – своєрідне соціальне замовлення – для зняття офіційних заборон та найбільш гострих інвектив щодо видатного історика і громадсько-політичного діяча. Цьому сприяло й повернення його наукових праць у хрущовські часи зі спеціальних фондів бібліотек до відкритих²³⁴. Як твердить С. Білокінь, праці М. Грушевського були відкритими для загального користування в бібліотечній мережі аж до кінця 1970-их рр. (за винятком “Ілюстрованої історії України”, на яку вказував 10-й покажчик Головліту, введений в дію у 1954 р.). Їх переведено до спецфондів в 1979 р. на підставі усної вказівки тоді ще всесильного В. Маланчука Укрліту. Ця акція навіть на тлі реакції 1970-их рр. виглядала дикунською (адже йшлося про союзного академіка, який жодного разу не стояв перед судом), тому, вірогідно, що розпорядження секретаря ЦК КПУ ніколи “законно”, себто заведенням до заборонних списків, оформлено не було²³⁵.

Прихід до влади П. Шелеста та владна прихильність до української історії відіграли свою роль і в питанні реабілітації М. Грушевського. Як уже зазначалося, стимулом до конкретних заходів в цьому напрямку стало наближення 100-річного ювілею історика, який широко відзначався українською громадськістю на “буржуазному” Заході. Бажання легітимізувати постать М. Грушевського як “визначного українського буржуазного історика”, який зрозумів “переваги радянського ладу” і тому визнав його, і пов'язана з цим прагненням необхідність протистояти “перекрученням в буржуазно-націоналістичній літературі” життя і діяльності вченого, особливо останнього, “радянського” періоду його життя, наштовхнули тодішнє українське керівництво на “дотепний”, за словами І. Колесник, аргумент на користь таких дій: “Не можемо повністю віддати Грушевського націоналістам”²³⁶. За вказівкою П. Шелеста з приводу ювілею в 1966р. було опубліковано дві спеціальні статті – нарис науково-популярного характеру “Михайло Грушевський” історика Івана Бойка та літературознавця Євгена Кирилюка в тижневику “Літературна Україна”²³⁷ та наукову розвідку Федора Шевченка, присвячену проблемі повернення Михайла Сергійовича в Україну в 1924 р. і опубліковану в “УДЖ”і (№11)²³⁸. Оскільки ці праці стали найбільшим досягненням реабілітаційного процесу, окреслили його зміст та межі, зупинимось на аналізі їх змісту докладніше.

В статті І. Бойка та Є. Кирилюка подано узагальнюючий образ творчої і політичної біографії вченого, якого названо “відомим буржуазним істориком і політичним діячем кінця XIX – початку XX століть”. Як наукову спадщину, так і політичну діяльність М. Грушевського поділено на позитивну і негативну складові. Перелік “тріхів” вченого в нарисі є набагато “скромнішим”, ніж зазвичай. До них віднесено його думку про “український характер Київської Русі”, яка “є одним з відправних пунктів антинаукової націоналістичної схеми історії України М. Грушевського”, “антинаукову концепцію “безкласовості” українського народу (яку він “не подолав до кінця”, хоча після

перемоги “Великої Жовтневої соціалістичної революції” “робив спроби переоцінити і переосмислити свої методологічні спрямування в історіографії щодо соціальної структури суспільства взагалі і українського зокрема”), тезу про те, що М. Грушевський “був непоправний еkleктик: фактори економічні, соціальні, біологічні, ідеологічні й психологічні розглядав як рівнозначні й рівноцінні”. Втім, вперше у післявоєнній радянській історіографії йшлося про вагомні наукові здобутки історика. При цьому вказувалось не тільки на фактологічну основу його досліджень (вони “містять у собі величезну кількість зібраного, обробленого й систематизованого фактичного матеріалу, який розширює наші історичні, культурні знання”), але й на їх концептуальне значення. Так, на думку авторів статті, “Історія України-Руси” “стояла на рівні буржуазної світової історіографії і являла собою узагальнення надбань української історіографії доби феодалізму й капіталізму”. А її “створення [...] мало для свого часу не тільки наукове, а й політичне значення. Це була переконлива відповідь австрійським, польським і російським реакціонерам, які не визнавали за українським народом права на власний розвиток, на свою національну культуру”. “Прогресивним моментом у буржуазній історіографії” “для свого часу” називалось “історико-методологічне кредо” М. Грушевського, висловлене ним у вступній лекції, виголошеній у Львівському університеті у 1894 р., про “народ, масу народну” як “альфу і омегу історичної розвідки”. І. Бойко і Є. Кирилук вважали слушними і низку думок історика про Київську державу²³⁹.

Політична діяльність М. Грушевського в цій статті витлумачена більш традиційно – через призму “класового” її аналізу. Проте вперше було сформульовано положення про повернення вченого в Україну в 1924 р. як наслідок його позитивної оцінки радянської дійсності, схвалення ним успіхів, досягнутих у розвитку господарства, культури, науки, в т.ч. історичної, в умовах Радянської України²⁴⁰. Але прямо про “радянізацію” його світогляду, визнання ним радянської влади не заявлено.

Виразніше “виграшний” для тодішнього політичного керівництва момент ідеологічної еволюції М. Грушевського підкреслено в статті Ф. Шевченка. Подаючи загальне трактування цієї резонансної для свого часу розвідки, не можна не погодитись з твердженням О. Апанович про те, що головний редактор “УГЖ” у, “задовольняючи стражів офіційної радянської історіографії” і “висвітливши лише офіційно дозволений факт повернення вченого в Україну”, “використав можливість, щоб віртуозно впести в канву основної проблеми правдиві факти біографії М. Грушевського, донести до читача значення наукової спадщини видатного історика [...]”²⁴¹. Ф. Шевченку вдалось створити дійсно маленьке диво – намалювати людський, живий, переконливий образ М. Грушевського.

Попри ключову тезу статті – повернення Михайла Сергійовича через пережиту ним в еміграційні роки переоцінку своїх попередніх суспільно-політичних поглядів та визнання ним радянської влади (“визнання Радянської влади М. Грушевським – результат його переконання у перевагах соціалістичного ладу”; “він розумів величезне і вирішальне значення радянського ладу для ролі українського народу”), проте нарівні з таким розглядався й інший мотив – прагнення “бути із своїм народом, віддавати йому сили й знання”, “працювати для народу”, “в справі його переїзду провідну роль відігравали громадсько-політичні й національно-політичні мотиви”²⁴².

Зі статті Ф. Шевченка М. Грушевський постає “авторитетним”, “досвідченим політичним діячем”, що мав складну політичну біографію, щиро вболівав за долю власного народу, зумів визнати свої політичні “помилки”. Кількома штрихами – але дуже промовисто – оцінено й його наукову спадщину. Його названо “істориком зі світовим іменем”, який “в своїх працях [...] використав багато найрізноманітніших джерел і ввів в науковий оборот (так у тексті – В.Я.) величезну кількість нових фактів, що значно збагатило українську історичну науку. І хоч не можна погодитися з багатьма його твердженнями, висновками і концепціями, але зібрані, науково перевірені й систематизовані ним факти ніколи не втратять свого значення. Їх не можна обійти або ігнорувати”²⁴³.

Таким чином, загальна ідея двох знакових текстів, в яких висловлено новий підхід до М. Грушевського – повернення до офіційної репутації його як “видатного”, “відомого” “українського буржуазного історика”, властивої для офіційної марксистської історіографії в СРСР і УСРР в 1920-і – на початку 1930-их років. Ця думка знаходить підтвердження і в тому, що стаття Ф. Шевченка починається з цитування некрологу на смерть Михайла Сергійовича з газети “Правда” від 27 листопада 1934 р., в якому вченого охарактеризовано як одного з “найвидатніших буржуазних істориків України”²⁴⁴.

Надалі така обмежена реабілітація не здобула свого продовження. До усунення від влади П. Шелеста існувала відносна рівновага чинників “за” і “проти” нового ставлення до М. Грушевського. З одного боку – продовжувало активно працювати нечисленне “українське коло” професійних істориків, зокрема, в академічних інститутах Києва та Львова, в середовищі якого висловлювались погляди на необхідність поглиблення процесу реабілітації визначного українського вченого, обговорювалась навіть можливість перевидання його основних праць; зберігалась стала зацікавленість в легітимізації М. Грушевського й української владної верхівки²⁴⁵. З іншого – реабілітації М. Грушевського протидіяла консервативна частина партійних функціонерів та істориків – “бійців ідеологічного фронту”, позиції яких поступово посилювалися зі згасанням ліберальних імпульсів хрущовської “відлиги”²⁴⁶. Тому в другій половині 1960-их – на початку 1970-их років в науковій літературі можна зустріти більше нейтральних і позитивних посилянь і характеристик поглядів історика, особливо в працях Я. Дзири²⁴⁷. Проте цього не скажеш про “колективні” видання того часу. Наприклад, гасло про М. Грушевського в “Радянській енциклопедії історії України” (1969–1972), написане Михайлом Рубачем, фактично реанімує його старі оцінки, повторюючи відповідне гасло, що належить перу того ж історика, в четвертому томі (1963) “Советской исторической энциклопедии”²⁴⁸. У суцільно викривальному стилі (наприклад: “Ідеологом цієї буржуазно-націоналістичної зграї був лютий ворог українських трудящих Грушевський”) згадується М. Грушевський в двотомнику “Історія Української РСР” (1967)²⁴⁹. Навіть в достатньо прогресивній для свого часу колективній монографії львівських істориків “Торжество історичної справедливості. Закономірність возз’єднання західноукраїнських земель в єдиній українській радянській державі” (1968) зустрічаємо “збалансовану” на офіційний штаб оцінку діяльності Михайла Сергійовича в Науковому товаристві імені Т.Шевченка: “Історико-філософська секція НТШ зосереджувала діяльність крупних буржуазно-

націоналістичних істориків України. Серед них найактивнішим був М. Грушевський, який, тривалий час очолюючи товариство і згадану секцію, опублікував в їх виданнях чимало своїх праць. [...] Узагальнивши результати досліджень своїх попередників та впровадивши в обіг нові джерельні матеріали з історії, археології, філології й соціології, М. Грушевський вніс певний вклад в українську науку. Але в його працях є невірні, націоналістичні концепції, твердження (намагання довести, що Київська Русь – колиска лише українського, а не всіх братніх східнослов'янських народів, не завжди обґрунтована критика ролі Богдана Хмельницького в історії українського народу, переоцінка ролі Галичини в загальноукраїнському історичному процесі кінця ХІХ – початку ХХст., хибна оцінка Центральної Ради тощо)²⁵⁰.

В кінці 1960-их років питання про перевидання праць М. Грушевського розглядалось на рівні ЦК КПУ. В пропозиціях тодішнього секретаря ЦК КПУ з питань ідеології Федора Овчаренка, з якими погодився й П.Шелест (викладених в доповідній записці першому секретарю від 15 грудня 1969 р.), ішлося про “можливість доручити Інституту історії АН УРСР розглянути питання про перевидання з розгорнутими коментарями окремих праць Грушевського, зокрема, з історії Київської Русі, визвольної війни українського народу, деяких його археографічних досліджень і свої пропозиції подати в ЦК КПУ України”²⁵¹. Однак, гадаємо, що навіть в умовах “шелестівщини” перспектив на перевидання творів М. Грушевського не існувало. Причину такої ситуації дуже точно і влучно підмітив неодноразово згадуваний вже в нашій розвідці М. Марченко. Коли його внук, згодом відомий діяч дисидентського руху в Україні Валерій Марченко запитав діда у 1966 р. про можливість публікації праць М. Грушевського, той відповів: “Навряд [...] Він суперечить усім офіційним теоріям з історії України. Неспростовний, тому й заборонений. Ну, та й відомо: всі, хто його лає, у нього ж таки безсоромно списують”²⁵².

Наступ, починаючи з 1972 р., ідеологічної реакції, зумовив відновлення офіційного ставлення до М. Грушевського та його спадщини, властивого історичній науці середини 1940-их – середини 1950-их років. Ті з “шефів” історичної науки в Україні, хто з кон'юнктурних міркувань надавав підтримку українському історіографічному “мікроренесансу”, зі зміною політичного клімату усіляко відхрещувались від М. Грушевського – як, приміром, директор Інституту історії АН УРСР в 1967–1973 рр. Андрій Скаба, який на одній з Вчених рад в Інституті заявив: “І якого б то я чорта покликався на Грушевського, жили ми тридцять років без нього й далі будемо жити”²⁵³.

Таким чином, в кінці 1950-их – на початку 1970-их років склалась відносно сприятлива історіографічна ситуація для очищення візії наукової і політичної діяльності М. Грушевського в Радянській Україні від найбільш брутальних фальсифікацій та ідеологічних спотворень, хоча б часткового повернення йому належного місця в українській історіографічній та політичній традиції. Така реабілітація пройшла два етапи – “тихий”, “прихований” кінця 1950 – середини 1960-их років, який характеризується появою перших нейтральних цитувань праць історика, “неофіційних” позитивних оцінок його спадщини і – “відкритий” середини 1960-их – початку 1970-их років, для якого притаманні більш відкриті форми оприлюднення схвальних суджень та формування нової інтерпретації постаті та діяльності М. Грушевського. Тоді

його було відновлено в статусі “відомого”, “видатного” “буржуазного історика”, який залишив значну в кількісно-фактологічному і теоретичному сенсі наукову спадщину, хоча збережено трактування його схеми історії України як “націоналістичної” (а тому – “ненаукової”). В політичному плані було здійснено спробу “радянлізувати” “пізнього” М. Грушевського з тим, щоб надати вигідного радянському режиму політичного забарвлення факту повернення історика в 1924 р. в Україну і легітимізувати його “новий” історіографічний образ. Такі нові наголоси, проте, не здобули виразного закріплення в тогочасній радянській історіографічній традиції, а з настанням у 1972р. ідеологічних приморозків – були повністю зняті.

Існують певні відомості про намір переглянути усталені оцінки й лідера українських марксистських істориків 1920-их років Матвія Яворського. В офіційних текстах розглядуваного періоду він проголошувався творцем “буржуазно-націоналістичної концепції”, “прикритої псевдомарксистською фразеологією”²⁵⁴. Погляди М. Яворського таврувались за “спроби відшукування специфічних шляхів розвитку і поширення марксистських ідей на Україні”, намагання представити як засновників марксизму в Україні “ліберальних діячів” М. Драгоманова, М. Зібера, С. Подолинського, переоцінку національного руху в “революційній боротьбі”, ідеалізацію “дрібнобуржуазних націоналістичних партій” – РУП та УСДРП, недооцінку “авангардної ролі пролетаріату та діяльності більшовицьких організацій”, зокрема, в ході “буржуазно-демократичної революції” 1917р. в Україні, “безпідставне приписування українській буржуазії ролі рушійної сили буржуазно-демократичної революції, а кулацтву – ролі керівника і “центральної фігури” революційного селянського руху” тощо²⁵⁵.

Як свідчить цитована вже доповідна записка Ф. Овчаренка П. Шелесту, в кінці 1960-их років “серед частини вчених-істориків республіки дебатовалося питання про ставлення до наукової спадщини” й М. Яворського та “висловлювались пропозиції про перегляд деяких оцінок” його наукової діяльності. Було вирішено, що “перевидавати його праці не доцільно”, оскільки “вміщений у дослідженнях Яворського фактичний матеріал в нинішніх умовах розвитку історичної науки втратив наукову цінність”. Але все ж, “зважаючи на те, що Яворський був одним з організаторів історичної науки на Україні, провідним співробітником Українського інституту марксизму-ленінізму”, передбачалося “розглянути питання про опублікування в “Радянській енциклопедії історії України” історіографічної розвідки про нього”²⁵⁶. Статтю про М. Яворського в енциклопедії так і не було опубліковано – можливо тому, що четвертий, завершальний, том “РЕІУ”, в якому могло з’явитись гасло про вченого, побачив світ вже після усунення від влади П.Шелеста у 1972 р.

Отже, у післясталінський період не відбулось повноцінного повернення П. Куліша, М. Грушевського, М. Яворського в офіційно визнану українську історіографічну традицію – реабілітація П. Куліша та М. Грушевського досягла ревізійного щабля, у випадку з М. Яворським вона не вийшла навіть на цей рівень. Безсумнівно, що для ревізії ставлення до цих знакових фігур національної історичної думки тоді бракувало ідеологічних підстав – вона виходила за межі санкціонованої “згори” “українізації” історичної науки.

Аналіз розвитку історіографічних досліджень в Україні у період хрущовської “відлиги” та керівництва українською компартією П. Шелестом демонструє досягнення та ліміти змін в радянській історичній науці тієї доби. В її науковому дискурсі було поновлено українську історіографічну традицію. Хоча вона розглядалася як складова загальносоюзного інтегрального історіографічного комплексу, водночас її було тісно пов’язано з історичним буттям українського народу, контекстом його політичного та культурного розвитку. В історіографічний обіг було повернуто цілу плеяду імен українських істориків, охарактеризовано їхній науковий доробок. В характеристиках історіографічної спадщини відбувся зримий зсув – від пріоритетності її оцінок в залежності від висвітлення українсько-російських взаємин до реверансів тим історикам, для творчості яких було властиве відображення української політичної та національно-культурної самобутності. При цьому дослідження української історіографії відзеркалювали вагання поміж втіленими в історіографічні тексти національними амбіціями українських дослідників та, в окремих випадках, їхніх наділених владою симпатиків та стабільними з середини 1950-их років і сакральними офіційними візіями українського минулого, підтримуваними політичною гвардією радянської історичної науки. Збереження недоторканості домінуючого бачення історії зумовило певну обмеженість історіографічної складової “мікрівідродження” історичної науки в УРСР. Тим не менше, студії на “історіографічній” ділянці стали одним із коронних сюжетів національно забарвленої історіографії того часу.

¹ Див.: Shtepa K. *Russian Historians and the Soviet State*. – New Brunswick, 1962; Tillet L. *The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities*. – Chapel Hill, 1969; Hxsler J. *Die sowjetische Geschichtswissenschaft 1953 bis 1991. Studien zur Methodologie und Organisationsgeschichte*. – München, 1995; Markwick R.D. *Rewriting History in Soviet Russia: The Politics of Revisionist Historiography, 1956–1974*. – New York, 2001;

² Див.: Сидорова Л. А. *Оттепель в исторической науке: Советская историография первого послесталинского десятилетия*. – М., 1997; *Советская историография*. – М., 1996; Бухараев В. М., Жигунин В. Д. “Замещенное” познание: историческая мысль против моноидеологии (60–80-е годы XX в.)”// *Россия в XX веке: Судьбы исторической науки*. – М., 1996. – С. 552–563; Алексеева Г. Д. *Некоторые вопросы развития исторической науки в 60–80-е гг.*// *Историческая наука России в XX веке*. – М., 1997. – С. 269–301; Бордюгов Г., Бухараев В. *Национальная историческая мысль в условиях советского времени*// *Национальные истории в советском и постсоветских государствах*. – М., 1999. – С. 21–73; Алексеева Г. Д. *Историческая наука в России. Идеология. Политика. (60–80-е годы XX века)*. – М., 2003.

³ Див.: Оглоблин О. *Думки про сучасну українську советську історіографію*. - Нью-Йорк, 1963; Bilinsky Y. *The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II*. - New Brunswick, 1964; Pelenski J. *Soviet Ukrainian Historiography after World War II*// *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 1964. - Bd. 12. - Nr. 3. - S. 373-418; Horak M. S. *Ukrainian Historiography 1953-1963*// *Slavic Review*. – 1965. - Vol. XXIV. - Nr. 2. - Pp. 258-272; Mackiw Th. *The Development of Ukrainian Historiography (Conclusion) VII. Soviet Ukrainian historiography since 1934*// *The Ukrainian Review*. – 1986. - Nr. 4. - Pp. 54-59; Калакура Я. *Українська історіографія*. – К., 2004;

⁴ Див.: Tillet L. *Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest*// *Slavic Review*. – 1975. – Vol. 34. – Nr. 4. – Pp. 752–768; Myhul I. *Politics and History in the Soviet Ukraine: A Study of Soviet Ukrainian Historiography 1956–1970*. Ph. D. Diss. – Columbia, 1973; Маркусь В. *Стан суспільно-політичних наук та дослідів над новітньою історією в УРСР в 1954–64 рр.*// *Український історик*. – 1975. – № 1–2. – С. 82–90; № 3–4. – С. 28–42; Винар Л. *Думки про “Українського історика” і сучасний стан української історичної науки*// *Український історик*. – 1978. – № 1–3. – С. 5–29; Величенко С. *Перебудова та минуле неросійських народів*// *УДЖ*. – 1992. – № 4. – С. 96–105; Його ж. *Shaping identity in Eastern Europe and Russia: Soviet–Russian and Polish accounts of Ukrainian history, 1914–1991*. – New York, 1993; Яремчук В. *Історики Радянської України і влада: форми позиціонування*// *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки*. – Острог, 2004. – Вип. 4: На пошану

професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 33–39; Його ж. Дослідження історії запорізького козацтва в контексті історіографічної ситуації в УРСР в середині 1950 – на початку 1970-их рр.// *Козацтво в українському суспільстві: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали наук.-практ. конф. 27 вересня 2005 р. – Львів, 2005. – С. 72–82;*

⁵ Див.: Удод О. А. Кость Гуслистий – історик України. – К., 1998; Яремчук В. Призабуті постаті української історіографії ХХ століття: Біоісторіографічні нариси. – Острог, 2002. – С. 98–161; Колесник ІІ. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика// УДЖ. – 2005. – № 2. – С. 178–192;

⁶ Колесник І. Дидактичний образ української історіографії (нотатки на полях підручника)// Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України: Теорія та методи: Міжвуз. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 16–33; Її ж. Українська історіографія (XVIII–початок ХХ століття). – К., 2000. – С. 76–112;

⁷ Колесник ІІ. Українська історіографія... – С.83;

⁸ Про тиск на Ф.Шевченка через його книгу див.: “Істину встановлює суд історії”: Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т.1. – С. 150–152, 526–541; див. також рецензії: Цибко О., Кісь Я., Більше вимогливості та принциповості в історичних дослідженнях// *Комуніст України. – 1961. – №1. – С. 90–93;* Пушкарев Л.Н. Залог успеха в источниковедческом анализе// *История СССР. – 1962. – №2. – С. 174–178;* див. також рецензію на книгу М.Марченка: Гуржій І., Сарбей В., Ткаченко М. За дальший розвиток української радянської історіографії// *Комуніст України. – 1960. – №6. – С. 85–91;*

⁹ Див.: Грабович Г. Літературне історіописання та його контексти// *Критика. – 2001. – Ч.12. – С.11–15;* Калакура Я. Вказ. праця. – С. 359–360;

¹⁰ Величенко С. Перебудова та минуле неросійських народів... – С.97; Бордогов Г., Бухараев В. Указ. соч. – С. 48–49, 61–63. 67;

¹¹ Див. докладніше: Оглоблин О. Вказ.праця. – С. 20–29; Velychenko S. Shaping identity... – Pp. 58–60, 144–146, 158, 164, 194; Калакура Я. Вказ.праця. – С. 327–330;

¹² Тези про 300-річчя воз’єднання України з Росією (1654–1954). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. – К., 1954. – С. 23;

¹³ Там же. – С. 29;

¹⁴ Там же. – С. 48–49;

¹⁵ Там же. – С. 74–75;

¹⁶ За глубокое научное изучение истории украинского народа// *Вопросы истории. – 1955. – № 5. – С. 3–10;*

¹⁷ Там же. – С. 8;

¹⁸ Див.: У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956): Зб. док. і мат.: У двох частинах. – К., 1996. – Ч.ІІ (1944–1956 рр.). – С. 191–201;

¹⁹ Шаповал Ю. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття// Петро Шелест: “Справжній суд історії ще попереду”: Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. – К., 2003. – С. 11;

²⁰ Див. докладніше про це: Яремчук В. Дослідження історії запорізького козацтва... – С. 73;

²¹ Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг. – М., 2002. – С. 340; Ісаєвич Я. Передмова// Крип’якевич І. П. Богдан Хмельницький. – 2-е вид., доп. і перероб. – Львів, 1990. – С. 7–8;

²² Див.: Шевченко Ф.П. Дискусія – неодмінна умова розвитку історичної науки// УДЖ. – 1965. – № 3. – С. 27–41;

²³ Див.: Советская историография... – С. 124;

²⁴ Гуревич А. История историка. – М., 2004. – С. 211;

²⁵ Колесник ІІ. Українська історіографія... – С. 85;

²⁶ Див.: В.С. [Сарбей В.] Обговорення в Москві доповіді про М.І.Костомарова// УДЖ. – 1967. – №2. – С. 156–159; Уманець О.Д. Ювілейне засідання Вченої Ради Інституту історії АН УРСР, присвячене 150-річчю з дня народження М.І.Костомарова// УДЖ. – 1967. – № 7. – С. 159; Сарбей В.Г. Костомаров Микола Іванович// Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т.2. – С. 485–486;

²⁷ Див.: Болдирев Р.В., Нікулін Г.І. Наукова сесія АН УРСР, присвячена 100-річчю від дня народження А.Ю.Кримського// УДЖ. – 1971. – № 5. – С. 158–159; Гурницький К.И. Агафангел Ефимович Крымский. – М., 1980. – С. 165;

²⁸ Див., наприклад: Касименко О.К. За нові успіхи українських істориків// УДЖ. – 1963. – № 2. – С.13–23; Шевченко Ф.П. Історія і сучасність. – К., 1965. – С. 17–46;

²⁹ Див., наприклад: Шевченко Ф.П. Історія і сучасність... – С. 17; Коваль М.К. Історична наука і формування світогляду людини. – К., 1963. – С. 33;

- ³⁰ Всесоюзное совещание о мерах улучшения подготовки научно-педагогических кадров по историческим наукам. 18–21 декабря 1962 г. – М., 1964. – С. 508;
- ³¹ Див. докладніше про це: Tillet L. The Great Friendship... – Pp. 225–228; Tillet L. Ukrainian Nationalism...; Myhul I. – Op.cit.;
- ³² Про дослідження історії козацтва в сер. 1950-их – на поч. 1970-их рр. див.: Яремчук В. Дослідження історії запорізького козацтва...;
- ³³ Колесник І. Українська історіографія... – С. 85;
- ³⁴ Гурницький К.И. Указ.соч.;
- ³⁵ Гурницький К.И. Кримський як історик. – К., 1971;
- ³⁶ Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова. – К., 1984;
- ³⁷ Пинчук Ю. Спомин про І.О. Гуржія// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (пам'яті видатного вченого-історика, чл.-кор. НАН України І.О.Гуржія). – К., 1998. – С. 421–422;
- ³⁸ Коваленко Л. Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983;
- ³⁹ Колесник І.І. Українська історіографія... – С.94–95;
- ⁴⁰ “Істину встановлює суд історії...” – С. 612;
- ⁴¹ Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1955. – Т.1; Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1960. – Т.2; Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1963. – Т.3;
- ⁴² Коваленко Л.А. Конспект лекцій з української історіографії ХІХ ст. – Кам'янець-Подільський, 1964;
- ⁴³ Астахов В.И. Курс лекций по русской историографии (до конца ХІХ в.). – Харьков, 1965;
- ⁴⁴ Историография истории СССР (с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции). – М., 1961;
- ⁴⁵ Дядиченко В.А., Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. – К., 1970; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. – К., 1973;
- ⁴⁶ Лось Ф.Є. Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади// Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. – К., 1957. – С. 31–55; Дядиченко В.А., Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Развитие исторической науки на Украине (1917–1963 гг.)// Вопросы истории. – 1964. – № 1. – С.3–26; Гуржій І., Сарбей В. Всебічно вивчати і використовувати історіографічну спадщину// Комуніст України. – 1965. – № 6. – С. 19–29; Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Основні етапи розвитку радянської історичної науки на Україні// УДЖ. – 1968. – № 1. – С. 14–24;
- ⁴⁷ Див.: Калакура Я. Українська історіографія... – С. 13;
- ⁴⁸ Очерки истории исторической науки в СССР... – Т.1. – С. 107, 245, 599;
- ⁴⁹ Там же. – С. 107, 108, 110, 603, 606;
- ⁵⁰ Там же. – С. 245;
- ⁵¹ Там же. – С. 598–599;
- ⁵² Там же. – С. 599–601;
- ⁵³ Там же. – Т.2. – С. 693–695;
- ⁵⁴ Там же. – Т.3. – С. 644;
- ⁵⁵ Там же. – С. 645;
- ⁵⁶ Там же. – Т.1. – С. 106;
- ⁵⁷ Там же.
- ⁵⁸ Астахов В.И. Указ.соч. – С. 51, 78–81;
- ⁵⁹ Там же. – С. 377–406;
- ⁶⁰ Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Вказ. праця. – С. 14;
- ⁶¹ Див.: Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1985. – Т.5; Санцевич А.В. Українська радянська історіографія (1945–1982). – К., 1984;
- ⁶² Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Вказ. праця. – С. 14;
- ⁶³ Там же. – С. 14–24;
- ⁶⁴ Там же. – С. 18; Дядиченко В.А., Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Указ. соч. – С. 8;
- ⁶⁵ За глубокое научное изучение... – С. 3; Лось Ф.Є. Вказ. праця. – С. 42–43; Гуржій І., Сарбей В., Ткаченко М. Вказ. праця. – С. 20; Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Вказ. праця. – С. 19; Розвиток історичної науки на Україні... – С. 31;

- ⁶⁶ Див.: Касименко О.К. Вказ. праця; Історія Академії Наук Української РСР. – К., 1967. – Кн.2. – С.18; Олійник А.В. Український радянський історик М.Н.Петровський// УДЖ. – 1964. – № 5. – С. 115–117; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. – К., 1969. – С. 26;
- ⁶⁷ Дядиченко В.А., Лось Ф.Е., Сарбей В.Г. Указ.соч. – С. 11;
- ⁶⁸ Див.: Марченко М.І. Історичне минуле українського народу в творчості Т.Г.Шевченка. – К., 1957; Історичні погляди Т.Г.Шевченка. – К., 1964; І.Я.Франко як історик. – К., 1956; Кравець М.М. Іван Франко – історик України. – Львів, 1971;
- ⁶⁹ Див.: Гуржій І.О., Петренко В.С. Видатні радянські історики. – К., 1969. – С. 132–134, 208–210;
- ⁷⁰ Див., наприклад: Дядиченко В.А. До критики буржуазно-націоналістичних перекручень історії України періоду Північної війни// 250 років Полтавської битви. – К., 1959. – С. 121–144; Сарбей В.Г. Пан Оглоблін в ролі фальсифікатора української історіографії// УДЖ. – 1960. – № 5. – С. 150–152;
- ⁷¹ Марков П.Г. М.О.Максимович – видатний історик ХІХ ст. – К., 1973;
- ⁷² Кондрашов Н.О. Осип Михайлович Бодянский. – М., 1956;
- ⁷³ Полухін Л.К. Формування історичних поглядів М.І.Костомарова (До критики буржуазно-поміщицької історіографії на Україні). – К., 1959;
- ⁷⁴ Шубравська М.М. Д.І.Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К., 1972;
- ⁷⁵ Гурницький К.І. Кримський як історик...;
- ⁷⁶ Марков П.Г. А.Я.Ефименко – історик України. – К., 1966;
- ⁷⁷ Сарбей В.Г. Історичні погляди О.М.Лазаревського. – К., 1961. – С. 9;
- ⁷⁸ Марченко М.І., Полухін Л.К. Видатний історик України О.М.Лазаревський. – К., 1958;
- ⁷⁹ Марченко М.І. Українська історіографія... – С. 247;
- ⁸⁰ Там же. – С. 11;
- ⁸¹ Там же. – С. 5;
- ⁸² Там же. – С. 7;
- ⁸³ Марченко М. Листи до матері з неволі. – К., 1994. – С. 357;
- ⁸⁴ Колесник І.І. Українська історіографія... – С. 94;
- ⁸⁵ Там же. – С. 92;
- ⁸⁶ Марченко М.І. Українська історіографія... – С.4;
- ⁸⁷ Там же. – С. 6;
- ⁸⁸ Там же. – С. 221, 222;
- ⁸⁹ Там же. – С. 7;
- ⁹⁰ Там же;
- ⁹¹ Див.: Гуржій І., Сарбей В., Ткаченко М. Вказ. праця;
- ⁹² Марченко М.І. Українська історіографія... – С. 6;
- ⁹³ Там же. – С. 254–255;
- ⁹⁴ Там же. – С. 6, 43–50;
- ⁹⁵ Там же. – С. 67–72;
- ⁹⁶ Там же. – С. 72–79;
- ⁹⁷ Там же. – С. 102–127;
- ⁹⁸ Там же. – С. 146;
- ⁹⁹ Там же. – С. 152;
- ¹⁰⁰ Там же. – С. 153;
- ¹⁰¹ Там же. – С. 154;
- ¹⁰² Там же. – С. 8;
- ¹⁰³ Колесник І.І. Українська історіографія... – С. 94;
- ¹⁰⁴ Див.: Дзира Я.І. Українські літописи ХVІІ – ХVІІІ ст. в радянській історіографії// Історичні джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 177, 187; Його ж. Самійло Величко та його літопис (До 300-річчя від дня народження літописця)// Історіографічні дослідження в Україні РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С. 205–206;
- ¹⁰⁵ Марченко М.І. Українська історіографія... – С. 78;
- ¹⁰⁶ Там же. – С. 223;
- ¹⁰⁷ Дзира Я. Вступ// Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 9–42;
- ¹⁰⁸ Там же. – С. 24;

- ¹⁰⁹ Там же. – С. 31;
- ¹¹⁰ Там же. – С. 36–37;
- ¹¹¹ Там же. – С. 9, 3; Його ж. Українські літописи... – С. 188;
- ¹¹² Див.: Літопис Самовидця. – К., 1971;
- ¹¹³ Бевзо О.А. “Львівський літопис” і “Острозький літописець” як джерело для вивчення історії України в другій половині XVI– першій половині XVII ст.// Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – К., 1960. – С. 39–62; публікація літописів здійснена О.Бевзом на сторінках “Українського історичного журналу” (див.: УДЖ. – 1965. – № 4–9), згодом ним же здійснено окрему публікацію літописів з їх джерелознавчою характеристикою (побачили світ два видання – у 1970 і 1971 роках, див.: Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження. – 2-е вид. – К., 1971);
- ¹¹⁴ Марченко М.І. Українська історіографія... – С. 102–127;
- ¹¹⁵ Шевченко Ф.П. “История руссов или Малой России” (До 120-річчя з часу видання твору)// УДЖ. – 1966. – № 7. – С. 146–149;
- ¹¹⁶ Див.: Очерки истории исторической науки... – Т.1. – С. 601–603; Марченко М.І. Українська історіографія... – С. 109–110;
- ¹¹⁷ Шевченко Ф.П. “История руссов...” – С. 147;
- ¹¹⁸ Марченко М.І. Українська історіографія... – С. 113, 123;
- ¹¹⁹ Шевченко Ф.П. “История руссов...” – С. 148;
- ¹²⁰ Марченко М.І. Українська історіографія... – С. 127;
- ¹²¹ Шевченко Ф.П. “История руссов...” – С. 147;
- ¹²² Див.: Марченко М.І. Українська історіографія... – С. 246; Очерки истории исторической науки... – Т.1. – С. 603, 605;
- ¹²³ Марков П.Г. М.О. Максимович... – С. 231–233;
- ¹²⁴ Пінчук Ю.А. Дожовтнева і радянська історіографія про М.І.Костомарова як історика// Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип.4. – С. 141–142;
- ¹²⁵ Астахов В.И. Указ. соч. – С. 106;
- ¹²⁶ Там же. – С. 101–102;
- ¹²⁷ Полухін Л.К. Вказ.праця. – С. 125; Очерки истории исторической науки... – Т.2. – С.129–146; Історіографія історії СРСР... – С. 272–273; Астахов В.И. Указ. соч. – С. 106–107;
- ¹²⁸ Див.: В.С. [Сарбей В.] Обговорення в Москві... – С. 156;
- ¹²⁹ Там же – С. 157–158;
- ¹³⁰ Там же – С. 159;
- ¹³¹ Там же – С. 158;
- ¹³² Див.: Уманець О.Д. Вказ. праця;
- ¹³³ Костомаров М.І. Твори. – К., 1967. – Т.1–2;
- ¹³⁴ Див.: УДЖ. – 1967. – №5; Сарбей В.Г., Шаблювский Е.С. Н.И.Костомаров в историографическом наследии К.Маркса// Вопросы истории. – 1967. – №8. – С. 49–59;
- ¹³⁵ Попов П.М. М.Костомаров як фольклорист і етнограф. – К., 1968;
- ¹³⁶ Дзира Я. Інтелектуал з національною вдачею// Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць та спогадів (Пам’яті видатного вченого–історика, чл.–кор. НАН України І.О.Гуржія). – К., 1998. – С. 471;
- ¹³⁷ Пінчук Ю. Спомин про І.О.Гуржія... – С. 423;
- ¹³⁸ Пінчук Ю.А. Визвольна війна 1648–1654 рр. і возз’єднання України з Росією в оцінці М.І.Костомарова// УДЖ. – 1971. – №2. – С. 27;
- ¹³⁹ Там же. – С. 25–26;
- ¹⁴⁰ Там же. – С. 19;
- ¹⁴¹ Апанович О.М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. в українській і російській історіографії// УДЖ. – 1971. – №11. – С.27;
- ¹⁴² Вступна лекція Д.І.Яворницького про значення українського козацтва, прочитана студентам Московського університету 5 жовтня 1901 р. (Підгот. до друку І.М.Гапусенко)// УДЖ. – 1968. – №7. – С.127;
- ¹⁴³ Пінчук Ю.А. Спомин про І.О.Гуржія... – С. 420; Овчаренко Ф.Д. Спогади. – К., 2000. – С.175–176;
- ¹⁴⁴ Там же;

- ¹⁴⁵ Очерки истории исторической науки... – Т.2. – С. 711–712; Коваленко Л.А. Конспект лекцій... – С. 35–36;
- ¹⁴⁶ Очерки истории исторической науки... – Т.2. – С. 711;
- ¹⁴⁷ Там же. – С. 712;
- ¹⁴⁸ Див.: Савченко І.С. Дослідження творчої спадщини М.П.Драгоманова за останні роки// Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1969. – Вип. 2. – С.200;
- ¹⁴⁹ Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов. Життя і літературно-дослідницька діяльність. – К., 1964; Лукеренко В. Л. Світогляд М. П. Драгоманова. – К., 1965;
- ¹⁵⁰ Черніхівський Г.І. М. Драгоманов і деякі питання історії України (До 130-річчя від дня народження)// УДЖ. – 1971. – №9. – С. 116–118; Його ж. Історія боротьби українського народу за соціальне і національне визволення та за возз'єднання з Росією у висвітленні М.П.Драгоманова// Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1973. – Вип.6. – С. 105–110;
- ¹⁵¹ Савченко І. С. Вказ. праця;
- ¹⁵² Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.). – К., 1971;
- ¹⁵³ Савченко І.С. Вказ. праця. – С.200;
- ¹⁵⁴ Черніхівський Г.І. М. Драгоманов і деякі питання... – С. 117;
- ¹⁵⁵ Іванова Р.П. Вказ. праця. – С. 200;
- ¹⁵⁶ Там же. – С. 11, 161;
- ¹⁵⁷ Там же. – С. 144;
- ¹⁵⁸ Черніхівський Г.І. М. Драгоманов і деякі питання... – С.116–117;
- ¹⁵⁹ Про погляди тогочасних істориків УРСР на ці проблеми див.: Яремчук В. Дослідження історії запорізького козацтва... – С. 74, 77;
- ¹⁶⁰ Черніхівський Г.І. М. Драгоманов і деякі питання... – С.117;
- ¹⁶¹ Про використання українськими дослідниками 1960-их рр. такого прийому, наприклад, для реабілітації гетьмана Петра Сагайдачного див.: Яремчук В. Дослідження історії запорізького козацтва... – С. 78;
- ¹⁶² Черніхівський Г.І. М. Драгоманов і деякі питання... – С.118; Іванова Р.П. Вказ. праця. – С. 233–234;
- ¹⁶³ Черніхівський Г.І. М. Драгоманов і деякі питання... – С.118; Його ж. Історія боротьби українського народу... – С.110;
- ¹⁶⁴ Очерки истории исторической науки... – Т.1. – С.713;
- ¹⁶⁵ УДЖ. – 1957. – №2. – С.105–109;
- ¹⁶⁶ Там же. – С. 105, 108–109;
- ¹⁶⁷ Там же. – С. 108;
- ¹⁶⁸ Там же. – С. 109;
- ¹⁶⁹ Там же. – С. 106;
- ¹⁷⁰ Сарбей В.Г. [рец. на:] Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1963. – Т.3// УДЖ. – 1964. – №6. – С.140;
- ¹⁷¹ Його ж. Народа з питань радянської історіографії// УДЖ. – 1964. – №4. – С. 152;
- ¹⁷² Олійник Л.В. Декабристський рух на Україні в радянській історіографії// УДЖ. – 1965. – №12. – С.119–123;
- ¹⁷³ Див. докладніше: Шубравська М.М. Вказ. праця. – С. 7–10;
- ¹⁷⁴ Див. примітку №74;
- ¹⁷⁵ Шаповал І.М. В пошуках скарбів (З життя відомого історика Д.І.Яворницького (1855–1940)). – К., 1963;
- ¹⁷⁶ Дмитро Іванович Яворницький (Бібліографія вчених Української РСР). – К., 1969;
- ¹⁷⁷ Гуржій І., Петренко В. Вказ.праця. – С.239;
- ¹⁷⁸ Див. примітку №142;
- ¹⁷⁹ Шаповал І.М. Вказ. праця. – С.5;
- ¹⁸⁰ Гуржій І., Петренко В. Вказ. праця. – С.16–18, 237–239;
- ¹⁸¹ Дядиченко В.А., Лось Ф.Е., Сарбей В.Г. Указ.соч. – С.6–7; Гуржій І., Сарбей В. Вказ.праця. – С.24–25; Лось Ф.С., Сарбей В.Г. Вказ.праця. – С.16–17; Розвиток історичної науки на Україні... – С.19, 51;
- ¹⁸² Гурницький К.І. А.Ю.Кримський в радянській історіографії// Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип.4. – С.52;
- ¹⁸³ Там же;
- ¹⁸⁴ Очерки истории исторической науки... – Т.3. – С.541;

- ¹⁸⁵ Килимник О. Агафангел Юхимович Кримський// Вітчизна. – 1961. – №1. – С.166;
- ¹⁸⁶ Попов П.М. Академік А.Ю.Кримський як дослідник народної поетичної творчості// Народна творчість і етнографія. – 1961. – №3. – С.77–82;
- ¹⁸⁷ Кримський А.Ю. Вибрані твори. – К., 1965;
- ¹⁸⁸ Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1966. – Т.4. – С.763; Бондаренко І.М. Стан та перспективи розвитку сходознавства на Україні// УДЖ. – 1965. – №6. – С.146–148; Фалькович І.М. К истории советского востоковедения на Украине// Народы Азии и Африки. – 1966. – №4; Бондаренко Н., Бондаренко І. Обшири наукового Орієнту// Літературна Україна. – 1968. – 6 лют.; Історія Академії Наук УРСР... – С.308–309;
- ¹⁸⁹ Див.: Кримський А.Ю. Бібліографічний покажчик (1889–1971). – К., 1972;
- ¹⁹⁰ Там же;
- ¹⁹¹ Кримський А.Ю. Твори. – К., 1974. – Т.4;
- ¹⁹² Див.: Гурницький К.І. Кримський як історик...;
- ¹⁹³ Там же. – С. 177–178;
- ¹⁹⁴ Черніков І.Ф. Питання історії Туреччини в творах А.Ю.Кримського// УДЖ. – 1971. – №1. – С.121;
- ¹⁹⁵ Див., наприклад: Гурницький К.І. Агафангел Ефимович Кримський...;
- ¹⁹⁶ Очерки истории исторической науки... – Т.1. – С.607;
- ¹⁹⁷ Там же;
- ¹⁹⁸ Куліш П.О. Вибрані твори. – К., 1969; Його ж. Поезії. – К., 1970;
- ¹⁹⁹ УДЖ. – 1969. – №8. – С. 68–71;
- ²⁰⁰ Там же. – С. 71–78;
- ²⁰¹ Там же. – С. 78–85;
- ²⁰² Там же. – С. 71;
- ²⁰³ Там же. – С. 69;
- ²⁰⁴ Там же. – С. 70;
- ²⁰⁵ Там же. – С. 71;
- ²⁰⁶ Там же. – С. 75;
- ²⁰⁷ Там же. – С. 78;
- ²⁰⁸ Там же. – С. 74;
- ²⁰⁹ Там же. – С. 79;
- ²¹⁰ Там же. – С. 81;
- ²¹¹ Там же. – С. 81–82;
- ²¹² Там же. – С. 84;
- ²¹³ Там же. – С. 85;
- ²¹⁴ Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його Львівською школою за радянських часів// Український історик. – 1996. – № 1–4. – С.88–141.
- ²¹⁵ У лещатах тоталітаризму... – С. 81–81;
- ²¹⁶ За глубокое научное изучение... – С.8;
- ²¹⁷ Грушевський Михайло Сергійович// Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1960. – Т.3. – С.509–510; Рубач М.А. Грушевський Михаил Сергеевич// Советская Историческая Энциклопедия. – М., 1963. – Т.4. – С.858–859;
- ²¹⁸ Историография истории СССР... – С. 488;
- ²¹⁹ Очерки истории исторической науки... – Т.3. – С.652;
- ²²⁰ Там же;
- ²²¹ Там же. – С.654;
- ²²² Там же. – С. 652–653;
- ²²³ Марченко М.І. Українська історіографія... – С. 25, 51, 52, 183, 228;
- ²²⁴ Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К., 1959. – С.23, 108, 135, 140, 163, 254–256;
- ²²⁵ Гуржій І., Сарбей В., Ткаченко М. Вказ.праця. – С.89; Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування// “Істину встановлює суд історії”... – С. 151;
- ²²⁶ Марченко М.І. Українська історіографія... – С.8; Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки... – С.8;

- ²²⁷ Шекера І.М. Міжнародні зв'язки Київської Русі: З історії зовнішньої політики в період утворення і зміцнення Древньоруської держави в VII–X ст. ... – К., 1963. – С. 10, 23, 46, 49, 68;
- ²²⁸ Ждан М.Б. [рец. на:] Шекера І.М. Міжнародні зв'язки Київської Русі: З історії зовнішньої політики в період утворення і зміцнення Древньоруської держави в VII–X ст. ... – К., 1963// Український історик. – 1965. – № 1–2. – С. 78–79;
- ²²⁹ Михайло Марченко (1902–1983). Патріот, репресований історик// Зона. – 1993. – № 4. – С. 197;
- ²³⁰ Ісаєвич Я. Федір Павлович: спогади і роздуми// “Істину встановлює суд історії”... – С. 181–182;
- ²³¹ Брайчевський М. Як ми вшанували Михайла Грушевського в день його століття// Український історик. – 1996. – № 1–4. – С.319–321;
- ²³² Дзира Я. Десятиріччя творчого спілкування... – С. 152;
- ²³³ Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. – Львів, 1996. – Т. II (1953–1966). – С. 637; Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50–х – 80–і рр. XX ст.). – К., 2000. – С. 178; Дашкевич Я. Вказ. праця. – С. 129;
- ²³⁴ Дашкевич Я. Вказ. праця. – С. 128;
- ²³⁵ Білокін С. І. На полицях спецфондів у різні роки// Слово і час. – 1990. – № 1. – С. 75;
- ²³⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (надалі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп. 25. – Спр. 364. – Арк. 7; Колесник І.І. Федір Шевченко... – С. 190;
- ²³⁷ Бойко І., Кирилук С. Михайло Грушевський// Літературна Україна. – 1966. – 30 верес. – С. 3–4;
- ²³⁸ Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну// “Істину встановлює суд історії”... – С. 674–695;
- ²³⁹ Бойко І., Кирилук С. Вказ.праця. – С.3;
- ²⁴⁰ Там же. – С.4;
- ²⁴¹ Апанович О. Федір Павлович Шевченко: історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина: Спогади та історіографічний аналіз. – К., 2000. – С. 108–109;
- ²⁴² Шевченко Ф.П. Чому Михайло Грушевський повернувся... – С. 675, 682, 687, 692, 694;
- ²⁴³ Там же. – С. 674, 687;
- ²⁴⁴ Там же. – С. 674;
- ²⁴⁵ Див.: ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 25. – Спр. 364. – Арк.7–8;
- ²⁴⁶ Див., напр.: Дашкевич Я. Вказ. праця. – С. 93, 129–130; Гулай В. Між науковістю та політичною кон'юктурою: історичний факультет Львівського університету на тлі ідеологічного наступу початку 70–их років XX ст.// Історія та історіографія в Європі. – К., 2004. – Вип. 3. – С. 75–83; Дзира Я. Інтелектуал з національною вдачею... – С. 466–467;
- ²⁴⁷ Див.: Брайчевський М. Походження Русі// Його ж. Вибрані твори: Історико-археологічні студії. Публіцистика. – К., 1999. – С. 328, 351, 356; Гапусенко І.М. Боротьба східних слов'ян за вихід до Чорного моря. – К., 1966. – С. 130; Шекера І.М. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. – К., 1967. – С. 149, 173; Кравець М.М. Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний// УДЖ. – 1967. – №4. – С. 127–128; Дзира Я.І. Українські літописи ... – С. 177, 178, 183; Дзира Я.І. Першовідкривач українських старожитностей, будівничий київської філологічної школи (До 100–річчя від дня народження академіка В.М.Перетца)// УДЖ. – 1970. – № 1. – С. 137; Дзира Я.І. Самійло Величко... – С. 204, 206–207, 222–223; Літопис Самовидця... – С. 14, 19, 22, 35, 39, 51, 63, 188;
- ²⁴⁸ Див.: Рубач М. А. Грушевський Михайло Сергійович// Радянська Енциклопедія Історії України. – К., 1969. – Т.1. – С. 483–484, порівн. з: Рубач М.А. Грушевський Михаил Сергеевич...;
- ²⁴⁹ Історія Української РСР. – К., 1967. – Т.1. – С. 82, 141, 163, 232, 489, 495, 581, 642, 664, 674, 680, 714, 734;
- ²⁵⁰ Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній українській радянській державі. – Львів, 1968. – С. 320–321;
- ²⁵¹ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 25. – Спр. 364. – Арк. 7;
- ²⁵² Марченко В. Листи до матері... – С.358;
- ²⁵³ Дзира Я. Інтелектуал з національною вдачею... – С. 467;
- ²⁵⁴ Дядиченко В.А., Лось Ф.Е., Сарбей В.Г. Указ. соч. – С.6; Лось Ф.Є., Сарбей В.Г. Вказ. праця. – С.18;
- ²⁵⁵ Дядиченко В.А., Лось Ф.Е., Сарбей В.Г. Указ. соч. – С.6; Розвиток історичної науки на Україні... – С. 25;
- ²⁵⁶ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 25. – Спр. 364. – Арк. 7–8.